

IGOR GRAOVAC

O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941-1945.

*Kritički osvrt na literaturu i izvore i neki problemi pristupa
daljnjem proučavanju te problematike*

Uvodna napomena

Proučavanje klasno-socijalne i ostalih struktura, dakle i struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, neopravdano je zanemareno u našoj suvremenoj historiografiji, pa čak i u historiografiji radničkog pokreta, iako se zna da razvitak radničkog pokreta ovisi o strukturi društva, te da se bez poznavanja te strukture ne može shvatiti, objasniti i znanstveno istražiti povijest radničkog pokreta u nas, od njegovih prvih početaka, preko prerastanja u socijalistički i komunistički pokret i, napokon, do njegova sazrijevanja za osnovnu pokretačku snagu revolucije u vrijeme NOB-a 1941—1945. godine. Ipak, u jugoslavenskoj historiografiji, javlja se, u posljednje vrijeme, širi interes za obradom te problematike. U vezi s tim pojavio se, među ostalima, ovaj problem: kako proučavati i prikazati aktivitet društvenih snaga u revoluciji, kako izložiti ekonomsku i socijalnu osnovu iz koje izrasta cjelokupni politički život, kao i (komunistička) ideologija, kako prikazati aktivitet društvenih snaga s pomoću izdiferenciranih klasnih svijesti, koje izrastaju na istoj osnovi, i kako, napokon, objasniti da jedna određena klasa, radnička klasa, iako malobrojna i nedovoljno razvijena, postaje svjesna svoga položaja i stvara svoju političku organizaciju, KP, s pomoću koje je mogla da NOB, kao progresivni i nacionalnooslobodilački pokret, pretvori u temeljni socijalni preobražaj, vezujući uz sebe i ostale društvene klase i slojeve. Taj problem kojim želimo ukazati na potrebu proučavanja sudjelovanja osnovnih društvenih skupina u revoluciji, na potrebu da se istraže korijeni nastanka i oblici transformiranja, te stvaranja sasvim

Kratice: ČSP — *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb; FIS — *Filosofija i sociologija*, Beograd; G — *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo; IG — *Istorijski glasnik*, Beograd; IRP — *Istorija radničkog pokreta*, zbornik radova, Beograd; IZ — *Istorijski zapisi*, Titograd; JIC — *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd; MS — *Marksiističke sveske*, Sarajevo; NT — *Naše teme*, Zagreb; P — *Pregled*, Sarajevo; Pr — *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo; Px — *Praxis*, Zagreb; PIS — *Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd; PR — *Putovi revolucije*, Zagreb; TP — *Treći program Radio-Beograda*, Beograd; VIG — *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd.

nove i drugačije društveno-ekonomske strukture na području Jugoslavije, odnosno Hrvatske, zaokupio je, dakle, pažnju određenog broja jugoslavenskih historičara, pa čak i nekih sociologa, koji su istakli niz pitanja (teorijske, metodološke i druge prirode) vezanih za taj problem i ovo proučavanje. Međutim, ako se izuzmu neki neznatniji dosadašnji rezultati, interes se, ipak, pokazao samo u apelima o potrebi ovakvog proučavanja, prvenstveno zbog toga što se tome problemu nije pristupilo šire i što nije u istraživanjima dovoljno uočeno, osim verbalno, da to proučavanje prelazi okvire i mogućnosti klasične historiografije, odnosno tzv. tradicionalne ili klasične historijske metode, i da zahtijeva upotrebu i nekih drugih metoda, prvenstveno socioloških. Naime, ako metoda, kao način istraživanja koji se primjenjuje u nekoj nauci ili naukama, srasta s teorijskim shvaćanjima nauke ili nauka, i ako, zbog toga, izbor problema treba da određuje i izbor metode, onda je očito da za proučavanje klasno-socijalne i drugih struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije treba upotrijebiti kombinaciju sociološke i historijske metode, pošto suštinu svakoga određenog, datog socijalnog kompleksa (u ovom slučaju klasno-socijalne strukture) otkrivaju upravo historija i druge društvene nauke, prvenstveno sociologija, izučavanjem konkretnog društva (u ovom slučaju Hrvatske od 1941. do 1945. god.).

Premda je ovaj tekst, po svojoj osnovnoj zamisli i namjeni, trebalo da predstavlja samo prikaz literature o dosadašnjim istraživanjima naslovljene problematike, on je, ipak, u odnosu na kompoziciju i probleme koji se u njemu obrađuju, znatno širi. Doduše, njegov ključni dio odnosi se na pregled relevantne literature o dosadašnjim istraživanjima strukture sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj i na probleme pristupa daljnjem proučavanju te problematike u našoj poslijeratnoj literaturi, čime je ispunjen njegov osnovni zahtjev — da predstavlja polaznu točku za daljnja, dakle i vlastita istraživanja te problematike u Hrvatskoj — ali su tome pridodata još dva dijela teksta, što nam se učinilo nužnim s obzirom na izložene prethodne, uvodne napomene. Naime, u njemu su iznesena opća razmatranja odnosa historije i sociologije i teorijsko-metodološki okviri jednoga mogućeg pristupa istraživanju klasno-socijalne strukture u nas. Tako se ovaj prikaz literature, u svojoj konačnoj verziji, sastoji od tri posebna odjeljka u kojima su dati: I opći okviri i prethodne definicije potrebni za razmatranje ove problematike, dovedeni u vezu s odnosom historije i sociologije; II a) opći problemi naše najnovije povijesti u relevantnoj poslijeratnoj literaturi, odnosno dileme koje su se javljale u našoj historiografiji, a odnose se na teorijske, metodološke i druge probleme ovog proučavanja; b) rezultati dosadašnjih istraživanja strukture sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj, odnosno kritika tih rezultata; III okviri i mogućnosti (teorijsko-metodološki pristup) daljnjeg proučavanja ove problematike, s obzirom na dileme, rješenja i probleme iz prva dva odjeljka.

Odnos historije i sociologije i neki prethodni okviri i definicije¹

Pojam »strukture« ili »sastava« obično se upotrebljava za označavanje uvjetno shvaćene stabilne cjeline odnosa između elemenata neke stvari, pojave ili šireg područja realnosti, a određen je, globalno uzevši, s tri osnovna momenta: karakteristikama elemenata iz kojih se sastoji, odnosima povezanosti tih elemenata i relativno stabilnom cjelinom odnosa (»sistem«).² Uvođenjem ovog pojma u društvene nauke stvoreni su uvjeti za prodiranje u dublje slojeve realnosti, pošto se s njim unose shvaćanja suprotna individualističkom nominalizmu, a bliska idejama totaliteta, cjeline i dubljih determinizama, kohezije i veza u društvu.³

Svako društvo, kao poseban zbir individua i kao historijski proizvod, predstavlja mrežu povezanosti između svih individua, koju, kad postane manje-više trajna, nazivamo strukturom društva.⁴ Uz opću (zajedničku, cjelovitu) socijalnu strukturu, koju, zbog njena kompleksnog karaktera, posmatramo s više nivoa, te govorimo o općoj strukturi globalnog društvenog sistema, o sastavu i osobinama određenih historijskih tipova društva i o strukturi određenog, konkretnog društva, postoje i posebne (parcijalne) socijalne strukture, odn. strukture posebnih oblasti ili strana društvene stvarnosti, kao što su demografska, profesionalna, klasna, politička, kulturno-idejna i druge.⁵

Zakonitu osnovu društvenih struktura dosadašnje povijesti otkrio je Karl Marx u društvenoj podjeli rada, koja je jedan od osnovnih zakona formiranja i razvoja svih dosadašnjih oblika društvenog života.⁶ Iz nekoliko najosnovnijih oblika podjele rada i svojine u dosadašnjoj povijesti čovječanstva proizišlo je nekoliko osnovnih oblika društvenih struktura, te se, zbog toga ili po tome, cjelokupna povijest može podijeliti na nekoliko velikih epoha društvenog razvoja.⁷ Svaka od tih epoha, a posebno epoha

¹ U ovom odjeljku dati su opći okviri i neke prethodne definicije potrebne za razmatranje problematike klasno-socijalne strukture, a dovedeni su u vezu s odnosom historije i sociologije, odn. s njihovim metodama. Okviri i prethodne definicije izloženi su u najbitnijim crtama, odn. bez dubljeg i svestranijeg obuhvaćanja, te se navode samo oni koje autor usvaja. Slično je i s prikazom odnosa historije i sociologije koji, također, nema nekih širih pretenzija, odn. u njemu nisu izloženi svi pravci i autori, cjelokupna literatura o tom problemu, povijesni razvoj tog odnosa i sl., već se u njemu razmatra taj odnos samo u vezi s naslovljenom problematikom teksta. Naravno, ovdje nisu prezentirani ni radovi na tu temu objavljeni u poslijeratnoj historiografskoj literaturi u nas, a koji su neposredno povezani uz dosadašnja istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije i probleme pristupa daljnjem proučavanju te problematike, pošto se oni prikazuju u drugom odjeljku teksta, nego samo oni u kojima se na općem i teorijskom nivou govori o toj temi.

² Usp. *Mihailo Popović*, Problemi društvene strukture. Uvod u sociologiju, Beograd 1967, 35—38.

³ Usp. *Miroslav Pečujlić*, Horizonti revolucije. Studije iz političke sociologije, Beograd 1970, 98.

⁴ Usp. *Zygmunt Bauman*, Marksistička teorija društva, Beograd 1969, 51—52.

⁵ Usp. *M. Popović*, n. dj., 40—42.

⁶ Usp., npr., *K. Marx*, Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine, u: *K. Mark — Friedrich Engels*, Rani radovi, Zagreb 1953, 313.

⁷ Usp. *Veljko Korać*, Marks i savremena sociologija, Beograd 1968. (dr. izd.), 255—256. Usp., također, *Branislav Đurđev*, Društvo i ekonomska formacija društva, P 11—12' 1960, 11—12.

kapitalizma, može se predstaviti odgovarajućim modelom društvene strukture u kojem postoje dvije osnovne, velike grupe u sukobu, određene posjedovanjem ili neposjedovanjem proizvodnih sredstava.⁸ Model društvene strukture, naravno, »ne iscrpljuje bogatstvo realne strukture svakog istorijski određenog društva [. . .], (ali) ima tu bitnu prednost što odražava najvažniji društveni odnos koji je u tu strukturu užljebljen i, zahvaljujući tome, posjeduje veliki saznanji značaj za analizu društvenog procesa«. ⁹ Pri tom je važno napomenuti da je Marx model društvene, u ovom slučaju klasne, strukture primjenjivao samo kao opću hipotezu, i da ga je mijenjao ovisno o specifičnoj empirijskoj situaciji (zbog toga je, uz osnovne klase, navodio i frakcije, kaste, slojeve i grupe).¹⁰

Razvijena klasna struktura, za razliku od teorijskog modela, predstavlja, dakle, stvarnu društvenu strukturu konkretnoga historijskog društva, a obuhvaća, uz osnovne klase, i neosnovne klase, koje su subjekti »sekundarnih« odnosa proizvodnje datog društva, a javljaju se zbog »mješovitog« karaktera društvenih odnosa.¹¹ Još detaljnija analiza razvijene klasne strukture ukazuje nam na grupiranja klasnog karaktera unutar svake pojedine klase, koja predstavljaju, na osnovi društvene podjele rada (četiri osnovna kriterija razlikovanja: privredne oblasti, privredne grane, profesije i stupanj profesionalne kvalifikacije), na osnovi svojine, van-ekonomskih (nacionalni, rasni, religijski i drugi kriteriji) i drugih kriterija razlikovanja (genetički i ekološki kriteriji), autonomna grupiranja, pri čemu dolaze do izražaja njihove specifične crte i suprotnosti interesa.¹² Klasna struktura svakoga određenog, historijskog društva nije statična, premda se tako čini u trenutku izrade presjeka strukture. Ona je, upravo obrnuto, dinamična, a taj dinamizam, kao najvažniji aspekt klasne strukture, sadržan je u modelu objektivnog sukoba suprotstavljenih osnovnih i drugih klasa i u klasnim sukobima koji iz toga proizlaze, a koji se javljaju kao antagonizmi, u sferi stavova, i u borbi klasa, u sferi grup-

⁸ Usp. K. Marx — F. Engels, Manifest komunističke partije, u: Izabrana djela, t. I, Zagreb 1950, 15. »U poznatoj studiji o teoriji klasa Julijan Hohfeld (*J. Hochfeld*, Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa, Warszawa 1963; prim. I. G.) naziva ovaj model »polarizovanim« (biegunowym) — (*Z. Bauman*, n. dj., 61).

⁹ Isto, 62. »Istorija [. . .] ne poznaje društvo koje bi predstavljalo »čist«, »sporednim nanosima« neporemećeni korelat teorijskog modela bilo koje formacije. Do danas nije postojalo ni društvo koje bi ovaploćivalo modelski oblik polarizovane strukture« — (isto, 65).

¹⁰ Usp., npr., K. Marx — F. Engels, n. dj., 15—24. Premda je izučavanje klasa i klasnih borbi bilo središnji problem Marxove društvene teorije, on nije, explicite, ni u jednom svom radu izveo definiciju klase. »Njegovo najveće delo, *Kapital*, prekinuto je (smrću) upravo tamo gde počinje razmatranje klase. Ali bitno je da je Marks postavio veoma jasna načela ispitivanja klasa i klasnih borbi i najraznovrsnijih struktura društvenog života uopšte« — (*V. Korać*, n. dj., 266).

¹¹ Usp. Z. Bauman, n. dj., 65—67.

Međutim, zbog toga ne treba mijenjati pojam klase tobože širim pojmom socijalnih stratuma ili društvenih slojeva u širem smislu, kao što to, npr., čini *M. Popović* (n. dj., 193). O problemima određenja posebnih grupacija i društvenih klasa, društvenih struktura i tipova struktura globalnih društava usp., također, *Georges Gurwitsch*, Problemi opće sociologije, u: Sociologija (u redakciji *G. Gurwitscha*), Zagreb 1966, I, 167—266 i isti, Savremeni poziv sociologije, Sarajevo 1965, 296—523.

¹² Usp. Z. Bauman, n. dj., 67—71.

nih ponašanja.¹³ Stoga se može reći da »historija svakog dosadašnjeg društva« nije ništa drugo do »historija klasnih borbi«. ¹⁴ Samu definiciju klase najbolje je izrazio Vladimir Iljič Lenjin, te se njegova definicija i najčešće upotrebljava u marksističkoj literaturi.¹⁵ Ta definicija predstavlja razvijenu definiciju klase koja odgovara razvijenoj klasnoj strukturi društva. Ona je toliko potpuna da se još i danas smatra najboljom definicijom klasa, iako se danas upotrebljava izmijenjena ili, bolje rečeno, nadopunjena aspektom klasne svijesti.¹⁶

Naravno, već je istaknuto, društvena cjelina ne može se svoditi samo na društvenu strukturu, pogotovo ne na klasnu strukturu društva. Društveno-historijski totalitet sadrži, uz klasnu strukturu, i sve pokretačke snage društvenog razvoja. Štoviše, dimenzija društveno-historijske stvarnosti, postavljena nasuprot klasnoj strukturi društva, obuhvaća ne samo pokretačke snage društvenog razvoja i njihove proizvode, koji nisu trajno apsorbirani klasnom strukturom, već i revolucionarnu klasu koja te snage uspostavlja u cjelini.¹⁷ »To je realna dimenzija društvene stvarnosti, a ne njena imaginarna alternativa, pa otud klasna struktura nije isto što i društveni totalitet. [...] Klasna struktura društva teži da postane totalitet društva, ali to nikada ne postaje — društveni sistem je proizvod te težnje, kvazitotalitet društva.«¹⁸

Historija i sociologija, kao što smo naveli, bave se istraživanjem klasno-socijalnih i drugih društvenih struktura izučavanjem konkretnih društava. Zbog toga se pitanje istraživanja struktura, u isti mah, postavlja i kao pitanje odnosa historije i sociologije, odn. kao pitanje odnosa njihovih metoda i područja istraživanja.

¹³ Usp. isto, 72—73. »Klasna podjela društva oslonjena je na sistem odnosa i postoji čak i onda kada se među ljudima koji ulaze u sastav klase ne stvara društvena veza, svest o zajedničkoj pripadnosti, zajednica težnji i ciljeva« — (isto, 75).

¹⁴ K. Marx — F. Engels, n. dj., 14.

¹⁵ »Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svom mestu u istorijskoj određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i formulisanom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobijanja i veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspoložu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da privrva rad druge zahvaljujući razlici njihovog mesta u određenom sistemu društvene privrede« — (V. I. Lenjin, Velika inicijativa, u: Izabrana dela, Beograd 1950, II/2, 167).

¹⁶ »Time što se svijest odnosi spram cjeline društva, spoznaju se one misli, osjećaji itd. koje bi ljudi imali u određenoj životnoj situaciji kad bi bili sposobni da potpuno shvate tu situaciju i interese koji iz nje proizlaze kako s obzirom na neposredno djelovanje, tako i na — ovim interesima primjerenu — izgradnju cijelog društva; dakle misli itd. koje su primjerene svom objektivnom položaju. Broj takvih životnih položaja nije ni u jednom društvu neograničen. Racionalno [...] primjerena reakcija, koja se [...] pripisuje određenom tipičnom položaju u procesu proizvodnje, jeste klasna svijest. Ta svijest nije dakle ni suma ni prosjek onoga što pojedinačni individuumi, koji sačinjavaju klasu, misle, osjećaju itd. Pa ipak ova svijest, a ne mišljenje itd. pojedinca, naposljetku određuje povijesno značajno djelovanje klase kao totaliteta koje je spoznatljivo samo iz te svijesti« — (Georg Lukács, Povijest i klasna svijest. Studija o marksističkoj dijalektici, Zagreb 1970, 111—112). »Svest o klasnoj posebnosti nije prethodni kriterijum za izdvajanje klasa, nego relativno visoka faza u razvoju klase (prelaz od *Klassè an sich* ka *Klassè für sich*)« — (Z. Bauman, n. dj., 76).

¹⁷ Usp., npr., Zoran Vidaković, Teorijsko-metodološki pristup istraživanju strukturalnih promjena jugoslavenskog društva, MS 1—2/1972, 24—25.

¹⁸ Isto, 25—26.

»Sociologija i historija predstavljaju jedinstvenu avanturu ljudskog duha«¹⁹ — tom tvrdnjom, naročito u suvremenim uvjetima, izražen je napor za objedinjavanjem različitih društvenih nauka, premda se to objedinjavanje može ponekad činiti nasilnim, odn. izazivati dojam da šteti svakoj od tih nauka i da se vrši u elementima u kojima one imaju svoju nesumnjivu samostalnost. Stoga je važno, odmah na početku, upozoriti da polazak društvenih nauka s novih pozicija, koje zahtijevaju njihovo objedinjavanje zbog potrebe obrade zajedničke problematike na plodonosniji i stvaralačkiji način, ne znači u isti mah i gubitak samostalnosti svake od tih nauka.

Sadašnji odnos između historije i sociologije obilježen je mnogo manje nezgodnim suprotstavljanjem nego prije jedno pola stoljeća, ponajviše zbog toga što su »na obje strane prošla [...] vremena ‚mladenačkog imperijalizma‘ (Braudel, 1958...)«. ²⁰ U danas vladajućim velikim historiografijama u svijetu, kao što su marksistička, sociološka (naročito u Francuskoj oko časopisa *Annales — économies, sociétés, civilizations*) i kvantitativna historiografija (naročito u SAD), prisutne su tendencije korištenja rezultata drugih društvenih nauka, koje vode usavršavanju njihovih metoda, premda svaka od njih zadržava svoje suštinsko biće. ²¹ Slična tendencija prisutna je i u sociološkoj nauci, a naročito dolazi do izražaja u korištenju sociološke metode zasnovane na analizi realnih tokova povijesnog procesa.

Iako, dakle, danas postoji nesumnjiva težnja za objedinjavanjem historije i sociologije, pa čak i za prevladavanjem razlika koje postoje unutar samih tih nauka, tako što mnogobrojni pravci, i historije i sociologije, nastoje iskoristiti sva moguća rješenja, metode i rezultate svih pravaca, ukoliko oni mogu da pridonese boljoj obradi zajedničke problematike, ipak još uvijek postoje nepremostive razlike pristupa iz kojih izvire razni metodološki problemi. Kako nam nije cilj analiza suvremenih pravaca historije i sociologije, ni njihov unutrašnji ni njihov međusobni odnos u cjelini, ovdje ćemo se zadovoljiti tvrdnjom da »uvijek postoje (bar) jedna historija i jedna sociologija koje se mogu složiti među sobom«. ²² Po našem mišljenju, marksistička društvena nauka u sebi je objedinila jednu historiju i jednu sociologiju na takav način koji najbolje odgovara istraživanju naslovljene problematike, i stoga ona, za nas, dobiva najveće moguće značenje, premda to, naravno, ne znači da se u takvom istraživanju ne treba koristiti rješenjima, metodama i rezultatima ostalih pravaca, kojima se, uostalom, suvremena marksistička društvena nauka i koristi.

¹⁹ Fernand Braudel, *Historija i sociologija*, u: *Sociologija I*, 99.

²⁰ »Otada se potvrdila lucidnija svijest u isti mah o originalnosti disciplina i o njihovoj neophodnoj kooperaciji« — (Georges Friedmann (uz suradnju François-Andréa Isamberta), *Sociologija rada i društvene nauke*, u: G. Friedmann — Pierre Naville, *Sociologija rada*, Sarajevo 1972, 62). Usp., također, F. Braudel, n. dj., 97—98.

²¹ Usp. Smiljana Đurović, *Istorija i ekonomske nauke*, *TP* 2/1971, 403—404. Usp., također, Bogo Grafenauer, *Problemi metodologije istorijskih nauka u svetlu nekoliko novih radova o metodologiji istorije*, *JIC* 1/1965, 41—68; Mirjana Gross, *O francuskoj sociološkoj historiografiji*, *JIC* 4/1963, 5—72; Andrej Mitrović, *Diskusija na simpoziju o historiografiji i njenim metodama*, *TP* 2/1970, 259—274; Draga Vuksanović-Anić, *Problemi metodologije na Svetskom kongresu istoričara u Moskvi 1970*, *IG* 1—2/1970, 209—233.

²² F. Braudel, n. dj., 95.

Marksistička historiografija zasnovana je na materijalističkom shvaćanju povijesti ili, bolje rečeno, na dosljednom produžavanju, proširivanju materijalizma na području društvenih pojava.²³ Takav pristup omogućio je marksističkoj historiografiji, za razliku od prijašnjih historijskih teorija, da istraži uzroke idejnih motiva povijesne djelatnosti ljudi i objektivnih zakonitosti u razvitku sistema društvenih odnosa, i da s prirodno-historijskom točnošću prvi put, istraži društvene uvjete života masa i promjene tih uvjeta, odn. akciju masa.²⁴ Naravno, »materijalizam u istoriji nije nikada pretendovao na to da sve objasni, nego samo to da покаже 'jedino naučan' [...] metod objašnjenja istorije.«²⁵ Cilj historijske nauke ostao je, prema tome, prikupljanje znanja i na temelju toga stvaranje spoznaje o prošlosti, koja služi i razumijevanju sadašnjosti, a njen predmet je još uvijek čovjek u trajanju, sa svojim manifestacijama individualnih i kolektivnih aktivnosti, tj. čovjek u historijskom vremenu.²⁶ »Istorijska saznanja nisu autonomna utoliko što su ona deo opšte svesti jedne epohe i zavise od opšteg nivoa saznanja u celini, odn. od stepena do koga su došla saznanja u raznim drugim naučnim oblastima«,²⁷ premda je historijska nauka, s obzirom na kompleksni predmet svoga istraživanja, izgradila sasvim specifičnu metodologiju.²⁸ Međutim, historiografija se u okviru marksizma pridržava načela koja su zajednička svim društvenim naukama u tom okviru, a ta su istraživanje strukturalnih, funkcionalnih i genetičkih veza društvenih pojava kao cilja marksističke društvene nauke.²⁹ Kako ta načela svih društvenih nauka, interpretirana marksistički, iskazuje, na teorijskom i metodološkom nivou, upravo marksistička sociologija, logična je onda veza koja postoji između historiografije i sociologije sagledane u tome sklopu.³⁰ Ta veza nije rezultat suvremenih nastojanja za objedinjavanjem tih dviju nauka — ona je

²³ Usp. V. I. Lenjin, Karl Marx. Uvod u marksizam, u: K. Marx, Kapital, Zagreb 1947, I/1, XIX str. i S. Đurović, n. dj., 404.

²⁴ Usp. V. I. Lenjin, n. dj., XIX str.

²⁵ V. I. Lenjin, Šta su »prijatelji naroda« i kako se oni bore protiv socijal-demokrata?, u: Izabrana dela, Beograd 1948, I/1, 92—93.

²⁶ Usp. D. Vuksanović-Anić, Istorija i društvene nauke, TP 2/1971, 319 i Vojin Milić, Sociološki metod, Beograd 1965, 441—442.

²⁷ D. Vuksanović-Anić, n. dj., 320.

²⁸ Šire razmatranje o historiografiji i njenim metodama usp. u: Istoriofografija i njeni metodi (simpozij Trećeg programa Radio-Beograda), TP 2/1970, 185—277, posebno Branko Petranović, Savremena istorija i njeni problemi, 232—246; A. Mitrović, Istoriofografija kao nauka, 249—257; R. Samardžić, n. dj., 259—274. Usp., također, u istom broju TP dva djela pridodata materijalima simpozija (Giacomo Maramao, Istorijiski materijalizam i filozofija istorije, 279—301 i M. Bloch, Odbrana istorije ili zanat istoričara, 331—460) i Funkcija istorijske svesti (naučni skup Trećeg programa Radio-Beograda, TP 2/1972, 189—314.

²⁹ Usp. Z. Bauman, n. dj., 491.

³⁰ Stoga je marksistička koncepcija sociologije ona: »a) koja se pridržava načela istorizma i koja je antiformalistička, b) koja društvene pojave objašnjava genetički i uzročno, a ne samo motivaciono, c) koja za osnovni predmet svojih istraživanja uzima društvene odnose koji određuju objektivnu strukturu istorijski konkretnog društva, d) koja je, zahvaljujući tome, oslonjena na direktivu materijalizma i koja je anti-idealistička, e) empirijska i antispekulativna, f) društveno angažovana i udružena sa ideologijom koja postulira ukidanje vlasti svih proizvođača čoveka nad samim čovekom« — (isto, 539). Usp., također, Radomir Lukeić, Jedan pokušaj određivanja odnosa istorijskog materijalizma i sociologije, FIS 1—2/1958, 78—94.

sadržana u okviru marksizma već od njegovih početaka.³¹ U tom sklopu i sociologija, slično kao i historija, ima područje vlastitih istraživanja, po čemu se razlikuje od drugih društvenih nauka.³² Ona, također, u svom razvijenom obliku, obogaćena traženjima drugih društvenih nauka i pravaca unutar nje same, posjeduje i niz specifičnih metoda i tehnika istraživanja.³³ Te metode i tehnike istraživanja proizlaze, uglavnom, iz zahtjeva za empirizmom u društvenim naukama.³⁴ Taj zahtjev, koji se zasniva na tvrdnji da društvene nauke moraju stajati iza takvih pretpostavki nauke koje se »dadu utvrditi čisto empirijskim putem«,³⁵ analizom onih oblika društvenih pojava koji se mogu proučavati slično kao što prirodne nauke istražuju predmete, vodi nas pitanju mogućnosti provjere izvjesnih pravilnosti u odnosima između društvenih pojava i problemu općih zakonitosti društvenog razvoja, odn. pitanjima objektivnih društvenih zakona i determinizma. Međutim, tim pitanjima, s obzirom na osnovnu namjenu ovog teksta, ne bi trebalo, na ovom mjestu, posvetiti veću pažnju, premda su vrlo značajna za bolje razumijevanje naslovljene problematike.³⁶

Iz dosad navedenog proizlazi neosporna činjenica uzajamne povezanosti, poistovjećivanja i stapanja historije i sociologije.³⁷ Razlozi za to nalaze se u istovjetnosti priroda obiju nauka.³⁸ Pri tom se, naravno, ne smije

³¹ »Istorizam materijalističke koncepcije istorije [...] predstavljao je od prvog momenta fundamentalnu, konsekventno primenljivu pretpostavku marksističke sociologije. Poznajem samo jednu nauku — govorio je Marks — to je istorija« — (Z. Bauman, n. dj., 534).

³² O tome usp., npr., isto, 491 i M. Popović, n. dj., 46.

³³ Najpotpuniji prikaz socioloških metoda i tehnika istraživanja dali su, u našoj literaturi, do sada, Mihailo Đurić, i V. Milić (usp. M. Đurić, Problemi sociološkog metoda. Kritičko razmatranje stanja u zapadnoevropskoj i američkoj sociologiji, Beograd 1962, 316 i V. Milić, n. dj., 665). O problemima i vrstama metoda i tehnika istraživanja u sociologiji usp., također, Georges Granai, Tehnike sociološkog istraživanja, u: Sociologija I, 148—164 i Z. Bauman, n. dj., 551—565.

³⁴ Usp. Z. Bauman, n. dj., 538. Međutim, razvoj sociološkog empirizma, koji je do neslučenih razmjera razvio metode kvantifikacije pojava, bez kojih se danas ne može zamisliti naučni rad u sociologiji, doveo je do razdvajanja teorijskih i empirijskih elemenata u suvremenoj sociologiji (usp. V. Korać, n. dj., 10 i Rudi Supek, Sociologija i historija, TP 2/1971, 334). Kriza, koju je razvoj empirizma izazvao u, naročito građanskoj, sociologiji, »ispoljava (se), pre svega, u dezorijentaciji prilikom izbora i postavljanja problema ispitivanja, a još više u nemoći da se sakupljena građa teorijski objasni« — (V. Korać, n. dj., 374). »Tako dolazimo do stava da jedno zadovoljavajuće znanstveno objašnjenje nije moguće u strogo empirističkoj orijentaciji bez uvođenja historijske dimenzije, bez određenog smisla za povijesnost« — (R. Supek, n. dj., 337).

³⁵ K. Marx — F. Engels, Nemačka ideologija, Beograd 1964, I, 15.

³⁶ O razlikama, odn. o nepostojanju razlika, između prirodnih i društvenih nauka usp., npr., M. Đurić, n. dj., 257—262. O pitanjima objektivnih društvenih zakona i determinizma usp., npr., Ivan Kuvačić, O pristupu povijesnim zbivanjima, Px 1/1966, 101—105 i Predrag Vranicki, Filozofija i historija, TP 2/1971, 331—332.

³⁷ Usp. F. Braudel, n. dj., 100.

³⁸ »I historija i sociologija su jedine globalne nauke, kadre da svoj interes protegnu na bilo koji aspekt društvenih pojava. Historija — ukoliko obuhvaća sve humanističke nauke u beskonačnoj domeni prošlosti — predstavlja sintezu (...). A (...) proučavanje trajanja u svim njegovim oblicima otvara (joj) vrata sadašnjosti (...). Sociologija (...) je također sinteza po svom pozivu, (a) (...) dijalektika trajanja primorava (je) da (...) svoj pogled upravi u prošlost (...). Ostaje dojam da su sociologija i historija veoma analogne, identične. Obje discipline, uzete u cjelini, imaju iste granice, isti opseg« — (isto, 100—102). Usp., također, M. Đurić, n. dj., 241—242.

smetnuti s uma ni bliskost materijala, oruđa, problema i bliska podударnost rječnika, i jedne i druge nauke, koji se sve više izjednačuje.³⁹ Čini nam se istinitom tvrdnja da su obje nauke — u procesu vlastitih emancipacija, od svog vremena (njegovih ograničenosti) i od sebe samih (od vlastitih ograničenosti) — utjecale na emancipaciju u društvu.⁴⁰ Međutim, prije ukazivanja na taj proces, kojim, na razrađeniji način, postaju očite bliskosti i potreba suradnje između sociologije i historije, nameće nam se potreba naznake još jednog problema — problema globalnog društva — koji je, također, vrlo značajan za obradu naslovljene problematike, a koji, uz to, ukazuje na potrebu razmjene metodoloških iskustava obju nauka.

»Sociologija je teorijska nauka o ljudskom društvu, što znači nauka o sistemu odnosa koji u društvu postoje, o oblicima i delatnostima u kojima se društveni život ispoljava i njegovim raznolikim tvorevinama; a zatim o odnosima društva prema prirodi [...], i konačno nauka o društvenom razvoju.«⁴¹ Treba naglasiti, da bi se izbjegla tumačenja sociologije kao jedine univerzalne i enciklopedijske nauke, da je osnovni predmet sociološkog proučavanja društvo, ali društvo kao konkretno-historijska cjelina ili sistem.⁴² Za razvoj sociologije jest, usprkos važnosti proučavanja pojedinih oblasti društvenog života, »ipak najvažnije proučavanje globalnih društava kao celovitih konkretnih istorijskih sistema«.⁴³ Da to isticanje prvenstvenog značenja ispitivanja globalnih društvenih sistema ne ostane nedovoljno određeno i obrazloženo, potrebno je odrediti sam pojam globalnog društva kao sistema. Globalno društvo predstavlja takav društveni oblik u kome su sadržane i u kome se razvijaju sve osnovne društvene djelatnosti i koje je, zbog toga, relativno nezavisno od drugih globalnih društava.⁴⁴ Međutim, »za razumevanje odnosa između opšteg stanja globalnog društva, njegove društvene strukture i organizacije i pojedinih njegovih delova [...] naročito (je) plodonosna ideja o međuzavisnosti i relativnoj samostalnosti delova u okviru sistema«.⁴⁵ Ta ideja, što je najvažnije, »čuva sociologiju od jednostranog i uprošćenog shvatanja društva kao apstraktnog totaliteta«.⁴⁶ Ali, za ostvarenje te teorijske zamisli — o globalnom društvu kao osnovi cjelokupne sociološke naučne djelatnosti — potrebno je ostvarenje određenih metodoloških preduvjeta, od kojih je najvažniji — a za nas ovdje i najzanimljiviji — mogućnost sistematskog i organiziranog prikupljanja naučno

³⁹ »Rječnik je isti, isti postaje istovjetan, jer se problematika sve više poistovjećuje u znaku dviju riječi, koje su veoma upotrebljive i koje su sada u velikoj modi, a to su termini *model* i *struktura*« — (F. Braudel, n. dj., 101—102).

⁴⁰ Usp. A. Mitrović, 'Emancipatorska uloga' istorijske svesti, *TP* 2/1972, 224—225.

⁴¹ V. Milić, n. dj., 160. »Kao teorijska nauka, sociologija teži da o svim ovim iskustvenim sadržajima dođe do teorijskog, tj. opšteg i sistematskog saznanja. U tome se sastoji razlika između nje i opšte istorije, pošto se njihovi iskustveni sadržaji podudaraju« — (isto, 160).

⁴² Usp. isto, 160—162.

⁴³ Isto, 163.

⁴⁴ Usp. isto, 164.

⁴⁵ Isto, 167.

O međuzavisnosti i relativnoj samostalnosti dijelova u okviru sistema usp. isto, 169—171.

⁴⁶ Isto, 169.

upotrebljivih podataka o globalnim društvima.⁴⁷ Ostvarenje toga preduvjeta, ako ostavimo po strani društvene i neke druge prepreke, očigledno je povezano s potrebom povezivanja sociologije i historije, odn. s težnjom da se, što je moguće više, u sociologiji iskoriste i neka metodološka iskustva historijskih nauka, posebno ona koja pridonose stvaranju iskustvene evidencije o globalnim društvima.

Ako, dakle, ostavimo po strani međunarodne razloge i same unutar-društvene suprotnosti i sukobe kao uzroke neprikupljanja naučnih podataka o mnogim društvenim pojavama, ostaju nam, ipak, izvjesne teškoće naučne prirode, koje nam otežavaju prikupljanje socioloških podataka o globalnim društvima. Međutim, nezavisno od tih poteškoća, sociologija se ne razvija i ne može se razvijati samo na podacima o suvremenom društvu, jer na njima ne može zasnovati dovoljno široku teoriju o globalnom društvu. Stoga su joj, već i u tom pogledu, »neophodna što šira uporedna i istorijska proučavanja« bez kojih ne bi mogla izraditi »realističku tipologiju globalnih društava«.⁴⁸ Ipak, to nije jedini razlog zbog kojeg mora postojati povezanost između sociologije i historije. »Sve društvene pojave«, poznato je, »imaju svoju istorijsku stranu i što su značajnije, to je ova, po pravilu, dublja. Zbog toga se njihovi savremeni oblici ne mogu dovoljno naučno objasniti ako se ne poznaje njihov razvoj«.⁴⁹ Uz to, »mnoge društvene pojave ne mogu (se) dovoljno svestrano naučno ispitivati, *in vivo*, u svom živom stanju, (te) [...] postaju pristupačne nauci tek kad se pretvore u istoriju«.⁵⁰ Osim toga, kasnijim historijskim proučavanjima društvene nauke provjeravaju »koliko su bili tačni rezultati istraživanja raznih društvenih pojava koja su izvedena *in vivo*«.⁵¹ To znači da se odnos između sociologije i historije ne ograničava samo na korištenja historiografskih podataka za proučavanje društvenog razvoja, već da je primjena historijskog postupka neophodna »i prilikom socioloških proučavanja niza društvenih pojava koje je teže proučavati u toku, dok se određene delatnosti neposredno odvijaju«.⁵²

Naravno, time nije iscrpljen »popis« razloga o tome zašto su sociologiji neophodni podaci do kojih se može doći samo historiografskim putem. Mnogi drugi razlozi također ukazuju na to da sociologija »mora pozna-

⁴⁷ Usp. isto, 172.

⁴⁸ Isto, 176.

Šira razmatranja komparativno-historijske metode usp., npr., u isto, 237—262; V. Milić, Komparativni metod u sociologiji, FIS 1/1958, 48—54; M. Đurić, n. dj., 237—262; R. Lukić, Osnovi sociologije, Beograd 1962, 32—33.

⁴⁹ V. Milić, Sociološki metod, 438. »Samo se po sebi razume da o razvoju društva ništa određenije ne možemo reći bez istorije« — (isto, 177).

⁵⁰ Isto, 438. »Verovatno da nikad nije postojalo društvo u kome bi se svi oblici društvenih delatnosti mogli bez ostatka naučno proučavati u samom svom toku (...), dok se još odvijaju određene delatnosti. (...) Društvene nauke, dakle, o mnogim sadržajima društvenog života saznaju tek iz istorije« — (isto, 177). Usp., također, M. Đurić, n. dj., 247.

⁵¹ V. Milić, n. dj., 177.

⁵² Isto, 177. »Prema tome, ostaje nam da zaključimo da (...) istorijski materijal (...) može biti od velike koristi i za sociologiju i za druge društvene nauke, tj. on može biti upotrebljen i u druge svrhe, a ne samo za rekonstrukciju onoga što se jednom, na jednom određenom mestu i u jednom određenom trenutku dogodilo« — (M. Đurić, n. dj., 247).

vati i koristiti metodološka iskustva historijskih nauka.⁵³ Od tih razloga navodimo, kao najvažniji, korištenje nekih metodoloških iskustava historijskih nauka prilikom upotrebe izvornih podataka.⁵⁴ Spomenimo još da veza između sociologije i historije, čak i u navedenom sklopu, nije samo od koristi za sociologiju — ona može da bude i jest vrlo korisna i za historiografiju, naročito za historiografiju novijeg vremena.⁵⁵ Da bi ta obostrana korist bila potpuna, potrebno je da svaka historijska sinteza ispunjava svoj osnovni metodološki zahtjev, tj. »da što potpunije pokaže svoju iskustvenu osnovu, drugim rečima, da pokaže svoje izvore«, a da pri tom sociolozi koji upotrebljavaju »rezultate ovih sinteza [...] nastoje da se što bolje obaveste o njihovoj činjeničnoj osnovi«.⁵⁶

»Ako (dakle) istorija u svom novom shvatanju ima uvijek i sve više socijalnu dimenziju, i to sve do obuhvatanja sadašnje strukture; ako je, s druge strane, i sama sociologija [...] utopljena u trajanje, što ih onda razlikuje jednu od druge?«⁵⁷ Solidnija analiza ukazuje, naročito, na različite metode, instrumenata i shvaćanja vremena.⁵⁸ Međutim, bez obzira na navedene nesumnjive prednosti povezanosti sociologije i historije i bez obzira na neke razlike između tih dviju naučnih disciplina, u kojima su sadržane težnje da obje discipline zadrže svoju relativnu samostalnost, najvažniji razlog povezanosti historije i sociologije, koji je nemoguće izbjeći, naročito u marksističkoj društvenoj nauci, ogleda se u tome što je historijska sinteza nemoguća bez teorije i što je sociološka analiza nezamisliva bez povijesne podloge.⁵⁹ Dakle, »društvena nauka ne može

⁵³ V. Milić, n. dj., 438.

⁵⁴ Usp. isto, 438—466. Usp., također, M. Đurić, n. dj., 252.

⁵⁵ To se naročito odnosi na obogaćivanje postupaka kritičke analize izvora (npr. tzv. analizom sadržaja) i odabiranje, čuvanje i sređivanje historijskih izvora. O tome usp. V. Milić, n. dj., 466—468.

⁵⁶ Isto, 472.

⁵⁷ G. Friedmann, n. dj., 65.

»Pretpostavimo, npr., da jedan istoričar uzme za temu 'Profesionalna kvalifikacija u metalurzijskoj industriji u Francuskoj od 1900—1950. godine«, a jedan sociolog (...) 'Novija evolucija profesionalnih kategorija i njihova razdioba u francuskoj metalurgiji' — ne bi li to bilo bijela kapa i kapa bijela?« — (isto, 65).

⁵⁸ Usp. isto, 65. O razlikama metoda i instrumenata usp. ranije dijelove teksta. O razlikama u shvaćanju vremena usp., npr., sa stajališta historičara, D. Vuksanović-Antić, Problemi metodologije..., 226—229 i ista, Istorija i društvene nauke, 321—322, i sa stajališta sociologa, R. Supek, n. dj., 335—377. Usp., također, F. Braudel, n. dj., naročito o predmetu historije kroz probleme kratkog (mikrohistorija), konjunkturalnog (historija stjecaja okolnosti) i dugog trajanja (strukturalna historija) s kojima sociologija, u sva tri niza historijskog nivoa, može uspostaviti dodir (104—106).

O općim problemima odnosa historije i drugih društvenih nauka usp., također, Istorija i druge nauke (naučni skup Trećeg programa Radio-Beograda), TP 2/1971, 305—497, posebno Sima Ćirković, Istorija i društvene nauke, 306—319; D. Vuksanović-Antić, n. dj., 319—324; P. Vranicki, n. dj., 324—332; R. Supek, n. dj., 332—338; B. Petranović, Istorija i politička nauka, 349—360; Vojislav Stanović, Politikologija i istorija, 360—387; Ivan Maksimović, Istorija, istorijski metod i ekonomske nauke, 387—402; S. Đurović, n. dj., 402—405; A. Mitrović, Istorijska nauka i psihologija, 405—426; R. Samardžić, Istorija i prirodna sredina, 470—484.

⁵⁹ Usp., npr. M. Đurić, n. dj., 243 (»Upotreba izvesnih opštih teorijskih principa je bitna pretpostavka svakog istorijskog proučavanja, isto tako kao što je upućivanje na pojedinačne događaje neizbježiva iskustvena perspektiva sociološke analize«), M. Gross, n. dj., 63 (»Historičar (...) mora pristupati radu s hipotezom, istraživačkim programom i prethodnom teorijom. Bez teorije nema znanosti«) i V. Milić, n. dj., 469 (»Istorijske sinteze (...) nema bez teorije«).

postojati bez pomirenja [...] (ovih) dviju struka, bez njihova simultana djelovanja. Huškati ih jednu protiv druge nije teško, ali te su prepirke stara pjesma. Nama je danas potrebna nova muzika«. ⁶⁰

Neki problemi pristupa proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije i rezultati dosadašnjih istraživanja u relevantnoj poslijeratnoj literaturi u nas ⁶¹

a) Opći teorijsko-metodološki problemi toga proučavanja

Od početka šezdesetih godina pojačani su u SR Hrvatskoj naponi na organizaciji sistematskog znanstvenoistraživačkog rada iz novije povijesti, prvenstveno zbog toga što su od tada osigurani povoljniji uvjeti za istraživanja problematike revolucije u Hrvatskoj. ⁶² Međutim, iako je historiografija NOB-a i socijalističke revolucije dostigla u kvantitativnom pogledu znatne razmjere, ona je, ipak, s obzirom na stupanj istraživanja i obrade te problematike, u očiglednom raskoraku s tom činjenicom. Ta ocjena vrijedi, naravno, ne samo za hrvatsku, već i za cjelokupnu jugoslavensku historiografiju NOB-a i revolucije, a posebno se odnosi na nedostatak sistematskih znanstvenih istraživanja socijalnih i nacionalnih struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u pojedinim zemljama Jugoslavije. Istraživanje te problematike ostalo je, još uvijek, zanemareno u našoj historiografiji. ⁶³ Razlozi za to već su spomenuti. Naime, istraživanje kompleksne problematike socijalnih i drugih struktura povezano je s pitanjem primjene drugih metoda u historiografskim istraživanjima, pošto su postojeće klasične metode, uobičajene u našoj historiografiji, nedovoljne za tu vrstu istraživanja. ⁶⁴ Međutim, u

⁶⁰ F. Braudel, n. dj., 110.

⁶¹ Ovaj tekst završen je u siječnju 1974. god. i, prema tome, obuhvaća literaturu ograničenu tim terminom. U prvom dijelu ovog odjeljka dat je izbor iz literature, odn. literatura koju autor smatra relevantnom, i, još uže, samo ona koja je neposrednije povezana s problematikom proučavanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u nas, kako se ne bi ponavljali opći problemi iz prvog odjeljka. Prikaz te literature nije ograničen samo na literaturu iz SR Hrvatske, već se odnosi na jugoslavensku historiografsku literaturu u cjelini. Nasuprot tome, u drugom dijelu ovog odjeljka prisutno je nastojanje za obuhvaćanjem cjelovitijeg i potpunijeg prikaza literature i to, uglavnom, samo za SR Hrvatsku, tako da taj dio sadrži rezultate dosadašnjih istraživanja strukture sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj do kojih je autor mogao doći, ali bez globalnih i neargumentiranih rezultata i pokazatelja, kao i paušalnih ocjena i rezultata od manjeg značenja, koji se nalaze u brojnim udžbenicima, priručnicima, monografijama, raspravama i sl., osim nekih za ilustraciju, i samo neke, važnije rezultate istih istraživanja u drugim republikama Jugoslavije.

⁶² Usp. Ivan Jelić, NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije, ČSP 2/1971, 9; isti, Naša historiografija o NOB-u u Hrvatskoj 1941. godine, VIG 1/1971, 9.

Usp., također, Organizacija znanstvenoistraživačkog rada na povijesti radničkog pokreta, KPJ, NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj (napisali: I. Jelić i Marijan Rastić, Zdravko Krnić, Jozo Ugrina i Ivan Kovačić), ČSP 1/1970, 251—263.

⁶³ Usp. I. Jelić, Naša historiografija..., 10 i 40.

⁶⁴ Usp. isto, 40 i isti, Naša historiografija o NOB-u u Hrvatskoj 1942—1945. godine, ČSP 2—3/1971, 175.

jugoslavenskoj poslijeratnoj historiografskoj literaturi pojavila su se različita mišljenja u vezi s tim pitanjem. Stoga nam se čini nužnim da detaljnije razmotrimo taj problem, odn. različite teorijsko-metodološke pristupe toj problematici, i kako se on javljao u našoj historiografiji. Da bi se, naime, danas mogla zasnovati pouzdana osnova za istraživanja te vrste, potrebno je sagledati rješenja i prijedloge koji su se već javili u našoj historiografiji. Zato će se ovdje, u osnovnim crtama, dati pregled mišljenja naših istaknutijih historičara novijeg doba o odnosu historije i drugih društvenih nauka, o teorijsko-metodološkim problemima koji iz toga odnosa proizlaze, kao i o okvirima, mogućnostima i potrebama istraživanja socijalnih i drugih struktura za razdoblje NOB-a i revolucije u nas.

U suvremenoj je jugoslavenskoj historiografiji općeprihvaćena tvrdnja da se složene društvene pojave ne mogu proučavati samo sa stajališta jedne nauke ili njene uže grane.⁶⁵ To posebno vrijedi za izučavanje zakonitosti povijesne stvarnosti, gdje je neophodna povezanost historije s teorijskim društvenim naukama.⁶⁶ Kako razvitak društva u cjelini proučava historijski materijalizam, kao opća teorija društvenog kretanja, on postaje, zbog toga, teorijsko-metodološka osnova cjelokupne historijske spoznaje.⁶⁷ Pošto marksistički pristup istraživanju povijesti ima za cilj sagledavanje suvremenih i prošlih pojava u potpunosti njihovog izražavanja, očigledno je da strukturi historijske nauke, koja obuhvaća cjeloviti povijesni sadržaj, odgovara, po prirodi stvari, takav pristup.⁶⁸ Uz to, tim pristupom povezuju se, prvo razne grane historijske nauke i, drugo, sama historijska nauka s drugim društvenim naukama.⁶⁹ U isti mah, treba i ovdje istaći, ni historija ni druge društvene nauke, npr. sociologija, time ne gube svoju samostalnost ni posebnost svojih metoda. Zbog toga je moguće da se većina jugoslavenskih historičara zalaže za mijenjanje karaktera naše suvremene historiografije, za prevladavanje zastarjelih shvaćanja o metodološkim postupcima tzv. tradicionalne historijske metode i za primjenu metoda drugih društvenih nauka u istraživanju novijih povijesnih procesa, odn. za jačanje veza između historije i drugih društvenih nauka, koje koriste ne samo historiji već i tim drugim naukama.⁷⁰ Kao svojevrsan sažetak tih zalaganja navodimo stav B. Pe-

⁶⁵ Usp., npr., B. Petranović, *Savremena istorija...*, 245; *Istoriografija i njeni metodi*, 185—460; i *Istorija i druge nauke*, 305—497.

⁶⁶ Usp. Veselin Đuretić, *Neki teorijsko-metodološki problemi istoriografije NOR-a* (uvodni referat na Savjetovanju historičara suvremenog doba o metodološkim problemima, održanom 27. X 1972. u Beogradu), Beograd 1972. (materijali savjetovanja), 6.

⁶⁷ Usp. isto, 6 i B. Petranović, *Metodologija i organizacija rada na istoriji SFRJ*, u: *IRP* 1, 1965, 348.

⁶⁸ Usp. B. Petranović, *Savremena istorija...*, 245

⁶⁹ Usp. isto, 245. »Ogromni razvoj nauke traži da istorija apsorbuje najvažnije rezultate naučne misli, a s druge strane i njen je interes da sama prenese sadržaj svojih istraživanja drugim društvenim naukama« — (isto, 245).

⁷⁰ O pristupu i bogatstvu rada suvremenog historičara usp., npr., B. Đurđević, *Esaj o istorijskim izvorima*, *G XII/1961*, 21 (o »potpunom radu« današnjeg historičara) i Bogumil Hrabak, *Korektnost u primeni tzv. tradicionalnog historijskog metoda i pitanje primene drugih, naročito kvantitativnih metoda u historijskim istraživanjima*,

tranovića: »Mi smo odstupili od klasičnog istoriografskog metoda utoliko što uviđamo nužnost kombinovanja problemsko-hronološkog izlaganja; što smo proučavanju socijalnih kretanja dali značajno mesto; ukazali na potrebu obrade nekih pitanja i institucija koje klasična historiografija nije obrađivala; istakli potrebu čvršće veze sa drugim društvenim naukama [. . .]; sugerisali korišćenje nekih metodskih postupaka drugih nauka. Naši predlozi, prema tome, baziraju se na uverenju da na savremenu istorijsku problematiku, uveliko specifičnu, nije prikladno primenivati klasičnu istorijsku metodologiju. Ali smo pri tome ipak zadržali ono što čini suštinu istorijskog postupka. Naime, rad na izvorima, objašnjavanje a ne opisivanje pojava, dolaženje do zaključaka preko analize, hronološko izlaganje u meri maksimalnih mogućnosti. [. . .]. Naše je uverenje da time istorijska metodologija dobija, a istorijska osavremenjuje. [. . .]. Uže veze i veća prožimanja na području društvenih nauka upravo su savremeni imperativ koji vodi prevazilaženju njihove autarhičnosti⁷¹.« Međutim, usprkos takvim zalaganjima kod nas je taj pristup još uvijek u početnoj fazi.⁷² »Za sociološka proučavanja NOB u nas (npr.) u užem, stručnom smislu reći teško se može reći da postoje«, iako se »i s gledišta predmeta i s gledišta metoda sociološko izučavanje NOB pokazuje i korisno i moguće«. ⁷³ Premda je, dakle, uočeno da se bez proučavanja društveno-ekonomskih struktura, materijalne kulture, historije političkih i pravnih institucija, odnosa klasnog i nacionalnog, revolucionarnih ideja i tradicionalnih struktura, revolucionarnog i oslobodilačkog, nacionalnog i internacionalnog, itd., ne može naučno shvatiti socijalna revolucija

JIČ 3/1965, 37—38 (o poklapanju triju osnovnih faza u radu historičara s trima osnovnim metodološkim postupcima u drugim empirijskim društvenim naukama).

Iz toga proizlazi da posebni predmet historijske nauke (o predmetu historijske nauke usp., npr., *B. Hrabak*, n. dj., 41 i *B. Petranović*, n. dj., 232—233), koja »obuhvata celovitu strukturu istorijskog procesa«, nije suprotstavljen predmetu ostalih društvenih nauka, pa, zbog toga, »jedinstvu toga procesa ne protivureći specijalističko razgranjavanje historijske nauke (. . .), a još manje pojava i konstituisanje niza novih nauka i njihovih grana« — (*B. Petranović*, Rad na istoriji socijalističke revolucije i neki osnovni aspekti interdisciplinarnе saradnje, JIČ 3/1965, 79).

Danas je, također, očigledno, da stručno-historijska metoda nije dovoljna u radu na novijoj povijesti (usp. *B. Petranović*, Savremena istorija . . ., 245), odn. da je primjena socioloških i drugih kvantitativnih metoda, kombiniranih sa tradicionalnim historijskim metodama, nužnost suvremenog doba, naročito za istraživanje ratnog procesa (usp. *V. Đuretić*, Teorijsko-metodološki smisao odnosa klasnog i nacionalnog u NOR-u, TP (posebno izdanje), 1973, 593). Kako je postalo jasno da treba izbjegavati i stvaranje neke integralne metode, koja bi u sebi objedinjavala stručno-historijsku metodu i nove postupke drugih nauka, pošto bi ona dovela u pitanje logičnu osnovu stručno-historijske metode (usp. *B. Petranović*, n. dj., 245), kao i stvaranje neke jedinstvene ili sveobuhvatne historijske metode (usp. *B. Hrabak*, n. dj., 38), ostalo se na zadržavanju racionalizirane tradicionalne historijske metode uz koju se koriste i novi metodski postupci drugih nauka (usp. *B. Petranović*, n. dj., 245 i *B. Hrabak*, n. dj., 38—39). Naravno, kad se govori o korištenju metoda i rezultata drugih društvenih nauka, a naročito sociologije, od strane historičara, »ne sme se izgubiti iz vida ni ona druga strana uzajamne saradnje. Naime, koliko i istorija snabdeva analizama i bogatstvom činjenične građe istraživače drugih disciplina« — (*B. Petranović*, Metodologija i organizacija rada . . ., 350).

⁷¹ *B. Petranović*, n. dj., 351—352.

⁷² Usp. *V. Đuretić*, Neki teorijsko-metodološki problemi . . ., 6.

⁷³ *R. Lukić*, Sociološko proučavanje NOB-a, u: Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji, Zagreb 1963, 47 i 52. Usp., također, *Pero Morača*, Partizanski rat i selo u našem NOR-u, Pr 7/1971, 103.

u nas, ta su proučavanja ipak zapostavljena.⁷⁴ »Problem je postao do tog stepena akutan da dovodi u pitanje efikasnost napora koji se na ovom području ulažu⁷⁵.« Za rješenje toga problema očigledno je nedovoljno izraziti žaljenje »što nema retrospektivnih socioloških prilaza ratu i revoluciji« i uvjerenje »da saradnja sociologa i historičara može da unapredi istraživanja rata i revolucije, [...] i to bez obzira na to kako se gleda na odnos sociologije i istorije (priroda izvora, pitanje obostrane upotrebljivosti metoda, da li je uloga istorije isključivo u tome da hrani sociologiju činjenicama, kako se koriste sociološka saznanja u istorijskim sintezama, itd.)«. ⁷⁶ Uz to, nezavisno od suglasnosti u nizu pitanja u vezi s ovim problemom, jugoslavenski historičari razilaze se u nekim bitnim pitanjima teorijsko-metodološke prirode.

»Prva pitanja u vezi s korektnom primenom tzv. tradicionalnog historijskog metoda postavljaju se u vezi s historijskim izvorima⁷⁷.« Poznato je da su »*problemi izvora i literature* za noviju istoriju i problemi u vezi s njihovim proučavanjem toliko [...] brojni i toliko *novi* da se korenito razlikuju od istorodnih problema za ranije periode historije«. ⁷⁸ »Istoričar savremenog doba sudara se na prvom koraku sa ogromnom masom izvora koji neuporedivo nadmašuju obim grade iz prošlih epoha«, a, uz to, »novi tipovi izvora umnožavaju dokumentaciju, šireći njen pojam«. ⁷⁹ Dakle, »nije nedostatak, nego savlađivanje već pristupačnih izvora najteži problem u ispitivanju savremene povesti«. ⁸⁰ Naravno, metoda vanjske i unutrašnje kritike izvora nije izgubila svoje značenje ni u suvremenoj historiji, premda se neki važni izvori suvremene povijesti teško mogu kontrolirati i naučno-metodološki kritizirati (npr. kumulativni izvori). ⁸¹ Međutim, usprkos nevidenoj količini izvora za noviju povijest, oni uvijek nisu i dovoljni za naučnu obradu cjelokupne problematike, pa iz toga,

⁷⁴ Usp., npr., B. Petranović, n. dj., 348; P. Morača, O nekim problemima organizacije i metodologije u radu na istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta i revolucije, JIČ 3/1965, 76; V. Duretić, n. dj., 1—5; itd. Usp., također, Problemi jugoslovenske istorijske nauke (diskusija), JIČ 3/1964, I, 57—94 (sudjelovali: B. Đurđev, Milorad Ekmečić, Marijan Britovšek, Andrija Krešić, Jovan Marjanović, Dančo Zografski, Rodoljub Čolaković, Veljko Vlahović) i JIČ 4/1964, II, 93—107 (M. Gross, P. Morača, Miroslav Brandt, Sarlota Đuranović, Ivan Katardžiev).

⁷⁵ P. Morača, n. dj., 76.

⁷⁶ B. Petranović, Diskusija na simpozijumu o historiografiji i njenim metodama, TP 1970, 200—201.

B. Petranović je ovdje, naravno, naveden samo kao primjer. Druga žaljenja i apele o potrebi sociološkog proučavanja NOB-a i socijalističke revolucije u nas usp., također, kod svih drugih autora i u svim navedenim djelima u ovom odjeljku.

⁷⁷ B. Hrabak, n. dj., 44.

⁷⁸ J. Marjanović, Teze za obradu nekoliko problema iz istraživačkog rada u oblasti novije istorije, JIČ 3/1965, 68.

⁷⁹ B. Petranović, Savremena istorija..., 234. O teškoćama i problemima, podjeli i vrstama historijskih izvora, kao i o metodološkim pitanjima vezanim uz korištenje izvora prilikom rada na najnovijoj i suvremenoj povijesti usp. B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960, 252—258; B. Đurđev, n. dj., 7—48; B. Hrabak, n. dj., 44—60; B. Petranović, n. dj., 234—236; itd.

⁸⁰ B. Hrabak, n. dj., 57.

⁸¹ O problemima u vezi s kumulativnim izrazima usp. isto 59 i B. Petranović, n. dj. 243—244.

također, izviru mnoge teškoće u historijskim istraživanjima.⁸² Praznine u dokumentaciji, u okviru stroge primjene historijske metode, popunjavaju se i rješavaju samo na dva načina: ili indirektnim svjedočanstvima i »surogatima« ili svjesnim odricanjem od takvog rada.⁸³ Tu teškoću naročito ističemo pošto se ona može dovesti u vezu s obradom problematike socijalnih grupa u našem društvu prije drugoga svjetskog rata i strukturā sudionika NOB-a i socijalističke revolucije 1941—1945. godine. Naime, suprotno očekivanjima, izvori za razmatranje te problematike nisu mnogobrojni, a to, naravno, uz poteškoće koje nastaju zbog kompletne neistraženosti te problematike, samo još otežava obradu.⁸⁴ Ali, nezavisno od toga problema, ako se situacija u vezi sa stanjem i mogućnostima korištenja izvora za noviju povijest gleda u cjelini, nameće se još jedan značajan problem — »*problem organizovanog i planski koordiniranog rada u više pravaca*«. ⁸⁵ Taj problem vodi nas do drugoga teorijsko-metodološkog pitanja — pitanja timskog rada u nauci, odn. pitanja interdisciplinarnе suradnje.

O tome pitanju, naročito o pitanju interdisciplinarnе suradnje, u prethodnim dijelovima teksta već su navedeni stavovi jugoslavenskih historičara novije povijesti.⁸⁶ Ovdje je dovoljno istaći još samo, u vezi s karakterom istraživanja socijalnih i drugih struktura sudionika NOB-a i revolucije u nas, da interdisciplinarna suradnja ne znači napuštanje historijskog pristupa toj problematici, odn. da istraživači drugih disciplina, npr. sociolozi, pri istraživanju te problematike moraju što više prilagođavati svoje metode i postupke historijskom prilaženju proble-

⁸² Nedovoljnost izvora i teškoće evidentne su naročito kod proučavanja ilegalnih pokreta i organizacija, problematike sela, mentaliteta, morala, psihologije i mentaliteta masa i uopće kolektivnih individualnosti, i sl. (usp. isto, 235 i B. Hrabak, n. dj., 46).

⁸³ Usp. isto 47.

⁸⁴ O tome usp., npr., *Nevenka Bajić*, Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u BiH prije rata i učešća pojedinih socijalnih kategorija u ustanku 1941. godine, u: 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo 1973, 147.

O problemima obrade, izvorima i literaturi potrebnoj za obradu problematike socijalnih grupa u Hrvatskoj pred drugi svjetski rat usp., npr., *Mira Kolar-Dimitrijević*, Proučavanja ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi, ČSP 1/1969, 139—179.

O problemima obrade, izvorima i literaturi za istraživanje struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji (Hrvatskoj) usp., među ostalim, *Edib Hasanagić*, Memoari i hronike iz NOB-a kao istorijski izvori, IG 1/1956 71—79; *Pero Damjanović*, O izdavanju izvora za istoriju radničkog pokreta i socijalizma, PIS 1/1964, 337—364; *P. Morača*, Jugoslavenska istoriografija oslobodilačkog rata i revolucije 1941—45. godine, VIG 3/1965, 45—53; *Fabijan Trgo*, Izvori i literatura za historiju NOR-a, VIG 2/1967, 7—91; *I. Jelić*, Naša historiografija o NOB-u u Hrvatskoj 1941. g., 9—41; isti, Naša historiografija o NOB-u u Hrvatskoj 1942—45. g., 149—180; *Zvonko Berger*, Prilog bibliografiji bibliografija literature o NOR-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941—45. godine, ČSP 2—3/1971, 335—345; *J. Marjanović*, Jugoslovenska istoriografija o ratu i revoluciji, u: 1941. u istoriji naroda BiH, 434—438; *Marija Sentić*, Bibliografija literature o NOR-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941—45. godine, ČSP 1—2/1969, I, 271—282, ČSP 1/1970, II, 265—277, ČSP 2/1970, III, 289—302, ČSP 1/1971, IV, 287—307 i ČSP 1/1973, V, 221—236; itd.

⁸⁵ *J. Marjanović*, Teze..., 69.

⁸⁶ Usp. još B. Hrabak, n. dj., 65 (o tome kako se raznovrsnost u metodološkom pogledu ne postizava samo interdisciplinarnom suradnjom) i B. Petranović, Rad na istoriji socijalističke revolucije..., 79—81 (o problemima, potrebi i prednostima interdisciplinarnе suradnje).

mima.⁸⁷ Potreba za interdisciplinarnom suradnjom u suvremenim uvjetima, obilje dokumentacionog materijala, izvora i literature za noviju povijest vode nas u organizacionom pogledu, primjeni tzv. timskog rada u istraživanju. O tome pitanju postoje neznatna razmimoilaženja među jugoslavenskim historičarima, koja ne umanjuju značenje jedinstvenog stava o interdisciplinarnoj suradnji i timskom radu, a ogledaju se u različitom shvaćanju svrhe takvog reda i oblika »tima« potrebnog za taj rad.⁸⁸

S tim pitanjem u uskoj je vezi i pitanje stvaranja kvalificiranog kadra za istraživanje problematike o kojoj je riječ. Taj je problem jednako značajan za obje struke, odn. podjednako i za suvremenu jugoslavensku historiografiju i za sociologiju.⁸⁹

Veća razmimoilaženja među jugoslavenskim historičarima nastaju tek u vezi s pitanjima primjene nekih, naročito kvantitativnih, metoda i postupaka drugih nauka u historiografskim istraživanjima. Prvo takvo pitanje može se definirati kao pitanje odnosa historije i nauka koje su pretežno kvantitativne, odn. kao pitanje odnosa tzv. tradicionalne historijske metode i kvantitativnih metoda i postupaka drugih društvenih nauka. Naime, kako je tzv. tradicionalna historijska metoda izrazito nekvantitativna, a s obzirom na potrebu povećanja interdisciplinarne suradnje, postavlja se pitanje može li se uopće ta metoda, bar na području suvremene tematike društvenih nauka kvantificirati i bi li to bilo svrsishodno i normalno.⁹⁰ Specifičnost u odnosu na klasičnu metodu historijskih istraživanja predstavlja, u svakom slučaju, »korištenje ankete, usmene provjere pisanih podataka, kategorijalni prilaz nekim pitanjima [...], bliže oslanjanje na rezultate nekih disciplina

⁸⁷ B. Petranović, Metodologija i organizacija rada..., 371.

⁸⁸ Usp., npr., B. Hrabak, n. dj., 60—61 (»Glavna svrha takvog rada je: a) savladavanje velikog obima dokumentacije; b) savladavanje zbivanja i procesa s više aspekata (zbog toga je prava ekipa samo interdisciplinarna) (...). Ekipa mora da je u pogledu naučnog shvaćanja homogena, sastavljena od ljudi iste škole (...). Da bi se obrazovala stvarna ekipa, potrebno je da ima univerzalnog naučnika na svom čelu, i da joj je cilj kolektivna sinteza (...). Za sintezu, kao proizvod rada ekipe, potrebne su prethodne monografije, što znači da se u ekipi moraju nalaziti istraživači-studijci, a ne tehničko-stručni radnici s jednim ili dva istraživača«); J. Marjanović, n. dj., 69 (Ali (...) 'tim' treba da bude sastavljen ne samo od naučnika-istraživača iz raznih oblasti društvenih nauka nego i od stručnjaka za dokumentaciju, za arhivsku građu, za štampu i literaturu u vezi sa zemljom, periodom ili temom koja se istražuje«); B. Petranović, Rad na istoriji socijalističke revolucije..., 80 (Adekvatnije »rešenje ne deli stručnjake u procesu rada, nego ih (...) spaja u organsku celinu, koja u svakoj fazi posla nastupa jedinstveno, s tačno specificiranim zadacima svakog člana grupe«).

⁸⁹ Usp. npr., B. Petranović, Savremena istorija..., 245—246; I. Jelić, NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskoj..., 10; J. Marjanović, Jugoslavenska istoriografija..., 437—438; itd.

Usp., također, R. Supek, n. dj., 337.

Više kao zaključak ovog pitanja, ovdje navodimo, iznimno u ovom odjeljku, mišljenje Z. Baumana: »Istraživač koji sociologiju upražnjava s pozicije marksizma mora biti polihistor, mora posedovati široko znanje iz oblasti istorije i svih drugih humanističkih disciplina; potrebna mu je takođe posebna elastičnost intelekta, sposobnost sinteze, konfrontacije mnoštva činjenica i procesa istovremeno — pri čemu je ispravnost i delokrug ove konfrontacije, po pravilu, funkcija individualnog talenta koja se jednostavno ne može rešavati jasno određenim direktivama ove ili one metode« — (n. dj., 568).

⁹⁰ Usp. B. Hrabak, n. dj., 40.

koje aktivno proučavaju savremenu društvo«. ⁹¹ Metode ankete i intervjua zanimljive su upravo za proučavanje problematike struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, naročito za područja i vremenska razdoblja o kojima postoje nedovoljni ili nikakvi podaci, a posebno zbog toga što su, u velikom broju, još živi i stvaraoci i sudionici toga povijesnog razdoblja. ⁹² Međutim, B. Hrabak, npr., smatra da bi se takve kvantitativne metode, kad bi ih upotrijebio historičar, pretvorile u nekvantitativne. ⁹³

Nešto manji problemi postoje pri upotrebi statističkih podataka i metoda u historijskim istraživanjima, pošto je općeprihvaćeno mišljenje da statistika, kao pomoćna disciplina suvremene historiografije, pridonosi uspješnijem historijskom proučavanju i da, stoga, »statistički podaci i pregledi, koji služe i svim ostalim društvenim naukama, mogu biti korisni i za historiografiju, koja ih dalje prerađuje u obliku sintetskih kvalitativnih pokazatelja«. ⁹⁴ Naravno, »statistički i drugi kvantitativni podaci mogu biti realni samo u konkretnom (povijesnom) kontekstu«. ⁹⁵

Ipak, gledajući u cjelini, prihvaćeno je mišljenje da se zbog kvantitativnih aspekata nekih osnovnih kvalitativnih razlikovanja moraju donekle i u historiografiji, naročito za određena područja i najnovija razdoblja, upotrebljavati — u kombinaciji s nekim operacijama tradicionalne metode — i neke kvantitativne metode. ⁹⁶ To, međutim, ne znači da se osnovna historiografska metoda mora i sama kvantificirati. ⁹⁷

Da zaključimo: čak i B. Hrabak smatra da se »sociološki, demografski, ekonometrijski i drugi metodi mogu [...] vrlo korisno primjenjivati, naročito u pojedinim historijskim disciplinama, ali tek pošto historičar tzv. tradicionalnim historijskim metodom verifikuje podatke (ili ako je verifikacija izvršena ranijom naučnom obradom, te se primena kvantitativnih rezultata vrši na bazi gotovih rezultata, tj. naučne literature) i time stvori historijske činjenice, koje će, bez obzira na njihovu relativnu oskudnost i nepotpunost informacija i individualnost u pogledu karaktera saopštenja, naučni radnici specijalisti nastojati da kvantifi-

⁹¹ B. Petranović, Metodologija i organizacija rada ..., 349.

⁹² B. Hrabak, npr., smatra i ove ankete, kao i statističke popise, nepotrebnim pošto su ljudi relevantnih generacija većinom pomrli »ili (...) su van društvene akcije, sa izbledelom memorijom i izmenjenom svesću« — (n. dj., 62).

⁹³ »Takve 'historijske' ankete ne bi imale nikakvog naučnog smisla, i naknadnim korekcijama, individualno usmerenim intervjuima, kvantitativne metodološke akcije pretvorile bi se u nekvantitativne« — (isto, 62).

⁹⁴ B. Petranović, n. dj., 356. »U svakom slučaju, statističke publikacije (...) moraju se smatrati historijskim izvorom« — (B. Hrabak, n. dj., 62).

⁹⁵ V. Đuretić, Teorijsko-metodološki smisao ..., 588. Npr., ako se postavlja pitanje određivanja odnosa između statistički sistematiziranih pokazatelja društvene slojevitosti i realnog ponašanja određenih socijalnih slojeva u NOR-u, onda odgovor na ovo pitanje treba potražiti u realnosti ili nerealnosti statističkih izraza društveno-političkih odnosa kroz konkretno-historijsko istraživanje (usp. isto, 588—589).

⁹⁶ Pri tom »ne treba smetnuti s uma da anketni intervjui s fiksiranim upitnikom, 'štih probe', računli verovatnoće, statistički popisi i drugi kvantitativni metodološki postupci i dokumentacija stvaraju statističke preseke, dok je u historijskoj nauci bitan neprekinuti razvitak« — (B. Hrabak, n. dj., 63).

⁹⁷ Usp. isto, 41.

ciraju i obrade posebnim metodima. Dosada u ovom pogledu [...] bar u našoj nauci nema iskustva.«⁹⁸

Znatna razmimoilaženja u svremenoj jugoslavenskoj historiografiji postoje i o još nekim pitanjima, koja su također metodološke prirode, a javljaju se u vezi s nepreglednom kvantitetom građe za noviju povijest (npr. pitanje tipskog uzorka ili pitanje obrade »ključnih« događaja i problema, reprezentativnih primjera i tipičnih sredina). Tako se, npr., B. Petranović zalaže za primjenu tipskog uzorka, a zajedno s J. Marjanovićem, i za upotrebu reprezentativnih primjera i sličnog u historijskim istraživanjima.⁹⁹ B. Hrabak, koji se od jugoslavenskih historičara najoštrije osvrnuo na te prijedloge, smatra da su te novine, odn. metode, nespojive s historiografijom, odn. s tradicionalnom historijskom metodom, što, na neki način, smatraju i autori prijedloga, ali ih usvajaju zbog njihove neophodnosti pri obradi najbliže prošlosti.¹⁰⁰ Naravno, u vezi s problematikom istraživanja novije jugoslavenske povijesti javlja se još niz drugih pitanja teorijsko-metodološke prirode, ali ne smatramo potrebnim da njima, na ovom mjestu, posvetimo veću pažnju.¹⁰¹

Ovaj prikaz teorijsko-metodoloških problema proučavanja novije povijesti u jugoslavenskoj historiografskoj literaturi ne bi bio potpun, ako se ovdje ne bi obradili i problemi koji su za nas od najvećeg značenja, kao što su pitanja NOB-a i socijalističke revolucije, pitanje pojedinih klasa i slojeva u revoluciji, pitanje KPJ kao glavne pokretačke snage revolucije, pitanje kontrarevolucije i niz drugih pitanja neophodnih za razumijevanje problematike koja je u vezi s istraživanjem struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u nas.

⁹⁸ Isto, 62.

⁹⁹ Usp. B. Petranović, n. dj., 350, isti, Savremena istorija..., 244 i J. Marjanović, n. dj., 71.

¹⁰⁰ »Predloženi postupak (tipskog uzorka — prim. I. G.) je (...) tematski pravilniji od (...) pogrešnog »centralizovanog istraživanja«, ali (...) nije historijski, jer se služi egzemplarnošću i analogijama, u uslovima kad izvori omogućavaju potpuno i svestrano istraživanje. (...) Tako, možda i uspešno istraživanje po metodu ne bi bilo historijsko, nego sociološko ili politikološko (...), bez obzira što bi ga historičar izvodio. *Tipski uzorak* predstavljao bi u pomenutim istraživanjima i jedan oblik ilustrativnog metoda, koji su istoričari uvek označavali kao neprihvatljiv za historiju, koja kao nauka mora da pride svim sačuvanim izvorima, bez obzira koliko ih je. (...) Kada ima sačuvanu građu, historičar ne sme da utvrđuje istinu analogijom i pozivajući se na pojedine izdvojeno proučavane slučajeve, primere i *preseke*. U tome je, upravo, i sva teškoća s *historijskom* sintezom, kod koje se ne može isključiti element totaliteta i zaključivanja na osnovu svih preostataka prošlosti koji su u raznim vidovima sačuvani« — (B. Hrabak, n. dj., 43). »U sličnu se opasnost historiografija dovodi kada se, pod izgovorom da su historijska svedočanstva mnogobrojna, sinteza izvede obradom »ključnih« zbivanja i pojava, koristeći »reprezentativne« primere ili slučajeve. Vrlo je teško *kad se tek pristupa istraživanju* reći (dakle deduktivno!) šta je 'reprezentativno' a šta nije 'ključno' ili 'bitno'« — (isto, 49—50).

¹⁰¹ Takvo pitanje je, npr., pitanje radne hipoteze u historijskim istraživanjima. O tome, npr., usp. isto, 55 ili V. Đuretić, Neki teorijsko-metodološki problemi..., 12. Ili, npr., pitanje u vezi s tzv. povijesnim uvjetima nekog zbivanja i pitanje u vezi s pogrešno shvaćenim determinizmom tih uvjeta i, zbog toga, stvaranjem nepovoljne klime u naučnom stvaranju i poteškoća koje iz toga proizlaze. O tome usp., npr., B. Hrabak, n. dj., 49—51; P. Morača, O nekim rezultatima i problemima obrade istorije socijalističke revolucije u Jugoslaviji, VIG 3/1965, 15; B. Petranović, n. dj., 238—241 itd.

Očito je da je »prvo i osnovno pitanje koje treba sociološki proučiti u vezi s NOB nesumnjivo [...] pitanje socijalističke revolucije«. ¹⁰² Jedino nam takvo proučavanje, po R. Lukiću, može dati pouzdane pokazatelje o nekim odstupanjima naše revolucije od općih postavki historijskog materijalizma, kao i o značaju tih odstupanja, ukoliko ih ima, tj. proučavanjem revolucionarnih i drugih uloga klasa i slojeva u revoluciji, proučavanjem samobitnosti naše revolucije i proučavanjem niza drugih pojava u vezi s revolucijom. ¹⁰³ Važno je istaći da u jugoslavenskoj historiografiji ne postoje ozbiljnije dileme u pogledu odnosa NOB-a i socijalističke revolucije, odn. rata i revolucije, pošto oni sačinjavaju dijelove jedinstvenog povijesnog procesa. ¹⁰⁴ Također je prihvaćeno da su vremenske granice revolucije samo uvjetne. ¹⁰⁵ Nas ovdje, naravno, prvenstveno ne zanima je li se naša revolucija razvijala kao posebna forma partizanskog rata u kojem se isprepleću borba za nacionalno oslobođenje i borba za socijalni preobražaj, je li se ona iskazuje kao socijalistička mijenjanjem strukture vlasništva nakon 1945. god. ili strukturom vlasti u toku ratnih godina, je li ona u osnovi bila seljačka revolucija, odn. seljački rat, je li u nekim svojim obilježjima bila buržoasko-demokratska, itd., premda su to veoma zanimljive teze korisne za dublje razumijevanje revolucije, ali koje se, ipak, mogu verificirati tek potpunijim i svestranijim proučavanjem problematike revolucije i niza pitanja vezanih za tu problematiku. ¹⁰⁶ Stoga ovdje i prihvaćamo stav B. Đurđeva da su »*revolucije novog i najnovijeg veka [...] oslobodilačke borbe narodnih masa, koje u isto vreme predstavljaju progresivne i temeljite socijalne preokrete*«. ¹⁰⁷ Iz toga proizlazi da je naš osnovni interes usmjeren na područje klasne strukture i socijalno-ekonomskih slojeva, kao i nacionalnih i drugih struktura unutar te revolucije. Nas prvenstveno zanima odnos subjekta i objekta u revoluciji, njihovo dijalektičko jedinstvo, odn. izrazi klasnih i drugih interesa u revoluciji, koji se uvijek ne javljaju, a i kod nas se nisu javljali, u potpuno »čistom«

¹⁰² R. Lukić, n. dj., 47.

¹⁰³ Usp. isto, 47—52.

¹⁰⁴ »Što se tiče stava istoriografije prema socijalističkoj revoluciji, tu se već mogu odrediti tačno izvesne metodološke komponente. Za metodologe je u osnovnim okvirima pitanje socijalističke revolucije u Jugoslaviji rešeno, jer je rešeno ključno pitanje odnosa rata i revolucije (...). Ostaje još samo da se povuku tačne granice odn. da se utvrdi da se ne mogu povući« — (S. Đurović, Istorija SKJ i socijalističke revolucije — nova velika tema u jugoslavenskoj istoriografiji, IZ 2—3/1969, 317).

¹⁰⁵ Usp., npr., B. Petranović, Metodologija i organizacija..., 348.

¹⁰⁶ O tim tezama usp., npr., Dušan Plenča, Međunarodna naučna afirmacija istorije pokreta otpora, PIS 1/1964, 385 (iskustva NOP-a, odn. partizanskog rata u nas pokazuju da se takvim ratom mogu ostvariti nacionalnooslobodilački, revolucionarni i drugi ciljevi); B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e, IZ 2—3/1969, 328; Revolucija se u Jugoslaviji produbljuje kroz strukturu vlasti, a ne kroz svojinske promjene, bar do završne faze rata, što ne znači da ovih nije bilo«; P. Morača, Partizanski rat i selo..., 105; Ivan Cifrić, Položaj seljaštva u suvremenom jugoslavenskom društvu (neobjavljena magistarska radnja, branjena na FF u Zagrebu), 1973, 74 (»Protekla oružana socijalistička revolucija ima i neka obilježja buržoasko-demokratske revolucije. (...) (Na granici rješavanja agrarnog pitanja i postavljanja, odn. rješavanja seljačkog pitanja, svojim rješenjem prerasta buržoasko-demokratska revolucija u socijalističku«); itd.

¹⁰⁷ B. Đurđev, Staleži, klase i revolucija u istoriji, JIČ 3/1965, 6.

Očito je da je »prvo i osnovno pitanje koje treba sociološki proučiti u vezi s NOB nesumnjivo [...] pitanje socijalističke revolucije«. ¹⁰² Jedino nam takvo proučavanje, po R. Lukiću, može dati pouzdane pokazatelje o nekim odstupanjima naše revolucije od općih postavki historijskog materijalizma, kao i o značaju tih odstupanja, ukoliko ih ima, tj. proučavanjem revolucionarnih i drugih uloga klasa i slojeva u revoluciji, proučavanjem samobitnosti naše revolucije i proučavanjem niza drugih pojava u vezi s revolucijom. ¹⁰³ Važno je istaći da u jugoslavenskoj historiografiji ne postoje ozbiljnije dileme u pogledu odnosa NOB-a i socijalističke revolucije, odn. rata i revolucije, pošto oni sačinjavaju dijelove jedinstvenog povijesnog procesa. ¹⁰⁴ Također je prihvaćeno da su vremenske granice revolucije samo uvjetne. ¹⁰⁵ Nas ovdje, naravno, prvenstveno ne zanima je li se naša revolucija razvijala kao posebna forma partizanskog rata u kojem se isprepleću borba za nacionalno oslobođenje i borba za socijalni preobražaj, je li se ona iskazuje kao socijalistička mijenjanjem strukture vlasništva nakon 1945. god. ili strukturom vlasti u toku ratnih godina, je li ona u osnovi bila seljačka revolucija, odn. seljački rat, je li u nekim svojim obilježjima bila buržoasko-demokratska, itd., premda su to veoma zanimljive teze korisne za dublje razumijevanje revolucije, ali koje se, ipak, mogu verificirati tek potpunijim i svestranijim proučavanjem problematike revolucije i niza pitanja vezanih za tu problematiku. ¹⁰⁶ Stoga ovdje i prihvaćamo stav B. Đurđeva da su »revolucije novog i najnovijeg veka [...] oslobodilačke borbe narodnih masa, koje u isto vreme predstavljaju progresivne i temeljne socijalne preokrete«. ¹⁰⁷ Iz toga proizlazi da je naš osnovni interes usmjeren na područje klasne strukture i socijalno-ekonomskih slojeva, kao i nacionalnih i drugih struktura unutar te revolucije. Nas prvenstveno zanima odnos subjekta i objekta u revoluciji, njihovo dijalektičko jedinstvo, odn. izrazi klasnih i drugih interesa u revoluciji, koji se uvijek ne javljaju, a i kod nas se nisu javljali, u potpuno »čistom«

¹⁰² R. Lukić, n. dj., 47.

¹⁰³ Usp. isto, 47—52.

¹⁰⁴ »Što se tiče stava istoriografije prema socijalističkoj revoluciji, tu se već mogu odrediti tačno izvesne metodološke komponente. Za metodologe je u osnovnim okvirima pitanje socijalističke revolucije u Jugoslaviji rešeno, jer je rešeno ključno pitanje odnosa rata i revolucije (...). Ostaje još samo da se povuku tačne granice odn. da se utvrdi da se ne mogu povući« — (S. Đurović, Istorija SKJ i socijalističke revolucije — nova velika tema u jugoslavenskoj istoriografiji, IZ 2—3/1969, 317).

¹⁰⁵ Usp., npr., B. Petranović, Metodologija i organizacija..., 348.

¹⁰⁶ O tim tezama usp., npr., Dušan Plenča, Međunarodna naučna afirmacija istorije pokreta otpora, PIS 1/1964, 385 (iskustva NOP-a, odn. partizanskog rata u nas pokazuju da se takvim ratom mogu ostvariti nacionalnooslobodilački, revolucionarni i drugi ciljevi); B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e, IZ 2—3/1969, 328; Revolucija se u Jugoslaviji produbljuje kroz strukturu vlasti, a ne kroz svojinske promjene, bar do završne faze rata, što ne znači da ovih nije bilo«; P. Morača, Partizanski rat i selo..., 105; Ivan Cifrić, Položaj seljaštva u suvremenom jugoslavenskom društvu (neobjavljena magistarska radnja, branjena na FF u Zagrebu), 1973, 74 (»Protekla oružana socijalistička revolucija ima i neka obilježja buržoasko-demokratske revolucije. (...) (Na granici rješavanja agrarnog pitanja i postavljanja, odn. rješavanja seljačkog pitanja, svojim rješanjem prerasta buržoasko-demokratska revolucija u socijalističku«); itd.

¹⁰⁷ B. Đurđev, Staleži, klase i revolucija u istoriji, JIC 3/1965, 6.

obliku, što je imalo svoj odraz na realne povijesne procese i na klasno-socijalnu strukturu revolucije i kontrarevolucije.¹⁰⁸

Poznato je da je društveno-klasna struktura revolucije u Jugoslaviji bila presudna za njen karakter i tendencije razvoja, te da je proučavanje uloge radničke klase, koja je bila »odlučujući faktor u klasnom preovlađivanju društveno-političkog procesa u kome je NOP ostvario socijalistički preobražaj«,¹⁰⁹ seljaštva, koje je »NOP-u (dalo) onu širinu i masovnu podršku bez kojih bi partizanska ratovanja bila nemoguća i osuđena na propast«,¹¹⁰ inteligencije i ostalih slojeva u revoluciji, jedan od najznačajnijih problema koji jugoslavenska historiografija do sada nije uspjela riješiti na zadovoljavajući način. Štoviše, »karakter socijalnih grupa, njihov društveno-ekonomski položaj, raslojavanja koja nastaju u širim grupama, uzroci tih raslojavanja, često su problemi van okvira istraživanja«. ¹¹¹ Stoga je i moguće da se u radovima jugoslavenskih historičara tako često susreću uopćene ocjene, pa čak i vulgarizacije i uprošćavanja, pri određivanju klasa i slojeva i njihove uloge u našoj najbližoj prošlosti.¹¹² To, naravno, ne znači da neki jugoslavenski historičari nisu problemu klasno-socijalne i drugih struktura revolucije poklanjali određenu pažnju, bar na uopćenom nivou. Prije navođenja tih ocjena o položaju i ponašanju pojedinih kategorija stanovništva u revoluciji, čini nam se prikladnim napomenuti da se problemu klasa i slojeva u našoj revoluciji pristupa u literaturi tako što se te klase i slojevi promatraju u njihovu nepromijenjenom obliku od 1941. do 1945. godine. Naime, polazi se od teze da se »u revoluciji [...] nije mogla da [...] konstituira socijalna slojevitost na bazi različitog materijalnog i političkog položaja unutar onog dijela našeg stanovništva koje je učestvovalo u revoluciji«. ¹¹³

Svakako, najinteresantniji problem socijalne strukture NOB-a predstavlja pitanje uloge i sudjelovanje radničke klase u revoluciji. Naročito se u tome pitanju osjeća ozbiljan nedostatak socioloških istraživanja, kako za razdoblje NOB-a i socijalističke revolucije, tako i za cjelokupno razdoblje povijesti radničkog pokreta u nas.¹¹⁴ Uz to, tome pitanju, bar za razdoblje od 1941. do 1945. god. često se prilazi »sa bukvalnih pozicija: da li je radnička klasa (radnici, industrijski proletarijat) bila najmnogobrojnija snaga pokreta«. ¹¹⁵ Pri tom se zaboravlja na to da se

¹⁰⁸ Usp. V. Đuretić, n. dj., 9.

¹⁰⁹ Josip Broz Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije, Beograd 1945, 59.

¹¹⁰ Edvard Kardelj, Put nove Jugoslavije, Beograd 1946, 40.

¹¹¹ B. Petranović, Savremena istorija . . . , 241.

¹¹² »Sa krajnje uopštenim ocenama o teškom položaju naroda, eksploataciji, krizi sistema, raspadanju građanskih stranaka, propadanju pojedinih slojeva, nauka ništa ne dobija. Određivanje socijalnih slojeva od strane istoričara (»određeni krugovi«, »kapitalistički elementi«, »ostaci buržoazije«, »konzervativni elementi«, »seljačke mase«, »kulaci«, »gazde«, »eksploatatori u gradu i selu« itd.) ima ponekad karakter vulgarizacije i uprošćavanja« — (isto, 241).

¹¹³ Dušan Bilandžić, O nekim političko-sociološkim aspektima našeg oslobodilačkog pokreta i revolucije (diskusija), u: Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a . . . , 182.

¹¹⁴ Usp. B. Petranović, Diskusija za okruglim stolom Trećeg programa Radio-Beograda o stanju u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji, u: Istoriografija i njeni metodi, 201. Usp., također, R. Lukić, n. dj., 47—48.

¹¹⁵ B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema . . . , 324.

u staroj Jugoslaviji, dakle i neposredno prije rata, radnička klasa reproducirala u veoma ograničenom broju, najviše zbog nerazvijene industrije, njenog polufinalnog karaktera i zanatlijskog nivoa proizvodnje.¹¹⁶

»Pitanje je (dakle) metodološki nepotpuno postavljeno: u jugoslavenskom slučaju nije bitno da li su radnici većina, već u čije ime, s kakve platforme, s kojim ciljem i pod čijim vođstvom se izvodi prevrat i oružana smena političke vlasti.«¹¹⁷ Međutim, usprkos štetnosti jednostranog shvaćanja mjesta i uloge radničke klase u revoluciji, koji je zastupljen u dijelu naše historiografske i druge literature, a koji polazi od zanemarivanja činjenice o malobrojnosti industrijskog proletarijata, ipak se uočava da je, bez obzira na to što je radnička klasa predstavljala osnovnu i vodeću snagu revolucije, njena malobrojnost utjecala na tok i karakter revolucije u nas.¹¹⁸

»Poznato je da su seljaci činili glavninu Narodnooslobodilačke vojske i da je iz njihovih redova potekla i većina članova KPJ, koji su primljeni u toku rata i revolucije.«¹¹⁹ Štoviše, revoluciji je upravo »seljak [...] dao snagu, uporište i zamah. On je bio njezina glavna sirovina, ali i njezin glavni nosilac.«¹²⁰ Iz toga proizlazi interes za sociološko proučavanje sudjelovanja seljaštva u revoluciji, interes koji je, s obzirom na tok i karakter revolucije u nas, u najmanju ruku jednako značajan kao i interes za proučavanje uloge i mjesta radničke klase u revoluciji. Naravno, masovno sudjelovanje seljaštva u revoluciji posljedica je njegova ekonomskog položaja i političke uloge u staroj Jugoslaviji.¹²¹ Međutim, nezavisno od toga, masovno sudjelovanje seljaštva u revoluciji nije naša specifična pojava — ona je karakteristična za sve dosadašnje socijalističke revolucije u svijetu.¹²² U tome pitanju, ipak, pažnju privlače dva problema: problem klasne diferencijacije među seljaštvom i odraz te diferencijacije na ulogu i držanje pojedinih slojeva seljaštva u revoluciji i problem odnosa KPJ prema ulozima i značenju sudjelovanja seljaštva u revoluciji. Osnovna je karakteristika našeg seljaštva to što

¹¹⁶ Usp. *I. Cifrić*, n. dj., 69.

Na početku stare Jugoslavije bilo je od ukupnog stanovništva svega 3% radničke klase, a pred rat 7% (usp. *Stipe Šušvar*, KPJ i seljačko pitanje, *NT* 7/1969, 1098).

¹¹⁷ *B. Petranović*, n. dj., 324.

¹¹⁸ »Opći pokazatelji (...) potvrđuju naučnu zasnovanost stanovišta da je radnička klasa predstavljala osnovnu i vodeću snagu NOR-a« — (*Miloš Prelević*, Neki aspekti društvene suštine vojne sile NOR-a, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija* (naučni skup), Ljubljana 1972. (materijali skupa), sv. 4, 3. Međutim, »industrijski proletarijat nije mogao predstavljati većinu jednog pokreta koji ima nacionalnooslobodilački karakter i to u zemlji koja je nerazvijena i u nekim krajevima bez pravog industrijskog proletarijata« — (*B. Petranović*, n. dj., 324). Ali, malobrojnost radničke klase imala je »posljedice na kasniji tok i karakter revolucije« — (*I. Cifrić*, n. dj., 69). Npr., »masovniji priliv radnika u pokret počinje — ako izuzmemo 1941. — (tek) sa oslobodenjem istočnih krajeva zemlje 1944«, — (*B. Petranović*, n. dj., 324).

¹¹⁹ *S. Šušvar*, Nekoliko općih zapažanja o političkom položaju i ulozima seljaštva u našoj najnovijoj historiji, u: *S. Šušvar, Jordan Jelić, Ivan Magdalenić*, Društvene promjene i djelovanje komunista u selu, Zagreb 1968, 41. »Bio je to izraz činjenice da je seljaštvo činilo nešto manje od osam desetina stanovništva« — (isto, 41).

¹²⁰ *S. Šušvar*, KPJ i seljačko pitanje, 1108.

¹²¹ Usp. *S. Šušvar*, Nekoliko općih zapažanja..., 19—21 i *I. Cifrić*, n. dj., 71.

¹²² *S. Šušvar*, n. dj., 11.

je ono pretežno bilo sastavljeno od sitnog i srednjeg seljaka i češće od bezemljaša nego od kulaka i krupnih seljaka.¹²³ »U Jugoslaviji je krupni seljak bio izuzetak. To čini značajnu specifičnost koja je neposredno utjecala na karakter i obim sudjelovanja seljaštva u revoluciji.«¹²⁴ Zbog toga »nije slučajno da svaki pokušaj da se nađu nekakvi realni kriterijumi za diferencirano posmatranje uloge i držanja pojedinih slojeva seljaštva vodi u čorsokak«.¹²⁵ Što se tiče odnosa KPJ prema seljaštvu treba istaći, u okviru naslovljenog interesa, ovo: KPJ je već prije rata stvorila programske preduvjete za prodiranje svog utjecaja na selo, premda »do aprila 1941. taj prodor nije bio izražen u stvaranju njenih značajnih uporišta [...]. Ipak, sa stanovišta krajnjeg ishoda, pokazalo se da je bio ostvaren neophodni minimum uslova za odlučnu bitku koja se približavala«.¹²⁶ Sam početak oružane oslobodilačke borbe usmjerio je u većem stupnju KPJ na selo, koja je tada doista uočila da je bez milijunskog seljaštva nemoguća masovna borba za oslobođenje, da je istinsku oružanu borbu protiv okupatora moguće voditi jedino na terenu, izvan gradova, dakle, da je bez oslonca na selu nezamisliv trajniji općenarodni rat.¹²⁷ Logično je da je to izazvalo znatne promjene u taktici Partije, ali je mnogo važnije da su te promjene i relativno brzo ostvarene.¹²⁸ Od tada selo i seljaštvo, zbog njihove nezaobilazne važnosti, postaju »osnovno poprište one dramatične bitke čiji su nosioci bile antagonističke klasne snage još od ranije konfrontirane do tog stepena da ni u uslovima okupacije nije bilo moguće, u interesu oslobodilačke borbe, potisnuti unutrašnje klasne antagonizme«.¹²⁹ P. Morača, npr., smatra to jednim od uzroka što se problemu uloge pojedinih klasa i slojeva u

¹²³ Usp. P. Morača, n. dj., 111—112. O odnosu pojedinih slojeva seljaštva prema socijalizmu, odn. socijalističkoj revoluciji usp. S. Šušvar, n. dj., 10—13.

¹²⁴ Isto, 12. Naime, zbog tih okolnosti, socijalistička koncepcija i organizirani nastup revolucionarnog pokreta u nas mogli su da »izidu u susret seljačkim vizijama o ostvarenju historijske pravde kao ostvarenju mogućnosti da se osigura zemlja i egzistencija na njoj i ujedno omoguću pouzdan progres u razvijanju onih tekovina bez kojih selo ne može postići svoju integraciju u globalno društvo«. Seljaštvo je, na taj način, postalo »bitan nosilac socijalističke revolucije usprkos činiocima koji silom inercije, i ne samo njom, djeluju da ono inače može ostati ili postati masovna kontra-revolucionarna rezerva« — (isto, 13).

¹²⁵ P. Morača, n. dj., 112. »Nema pouzdanih pokazatelja koji bi pokazali da su se prema (...) ciljevima i praksi NOP-a različito ponašali različiti slojevi osnovnog dijela seljaštva. Obrnuto, mnogo uvjerljivije djeluju oni toliko očevidni podaci koji nesumnjivo isključuju takav pristup. (...) Štaviše (...) za NOP (se) lakše i brže opredjeljivalo seljaštvo imućnijih krajeva. (...) Dakle, (...) pripadnost osnovnim slojevima na selu nije bio kriterijum opredjeljivanja« (isto, 113).

¹²⁶ Isto, 106—107.

Naime, uoči drugog svjetskog rata postalo je očigledno da je kapitalizam »toliko isprepleo naše društvo, da je potpuno porobio i selo«. Tako je on, a ne ostaci feudalizma, postao glavni protivnik parcelnog seljaka. Osnovni preduvjet uspjeha socijalističke revolucije u Jugoslaviji ispunjen je onog trenutka kada Partija to uvida i unosi u svoj program (usp. Vladimir Bakarić, Kako je stvarana socijalistička Jugoslavija, Beograd 1964, 35—36). Usp., također, S. Šušvar, n. dj., 21.

¹²⁷ Usp. P. Morača, n. dj., 103—113.

¹²⁸ Usp. isto, 108.

¹²⁹ Isto, 111. »I te snage, kao uostalom i okupatori i kvilinzli (...), našli su svoje oslonce na selu. Drama te četvorogodišnje bitke nije zahvatila tako intenzivno ni jedan društveni sloj kao seljaštvo« — (isto, 111).

našoj revoluciji nije ozbiljnije pristupilo u jugoslavenskoj historiografiji.¹³⁰ Smatra, također, da nije slučajno što se taj problem u internim diskusijama različito tumači, pa čak i da se s pomoću njega pokušava osporiti valjanost marksističke teorije revolucije i uloge pojedinih klasa u njoj, umjesto da se upravo u praksi i iskustvu naše revolucije uoči značenje toga problema za marksističku teoriju, posebno zbog toga što je time zadan »prvi odlučan udarac staljinističkom dogmatizmu«.¹³¹

Opća je ocjena jugoslavenskih historičara da su osnovnu snagu NOB-a i socijalističke revolucije u nas predstavljali radnička klasa i seljaštvo, a i, vrlo često njima pridodat, lijevi ili progresivni dio inteligencije, odn., kako se to često vulgarno kaže, »poštenu dio inteligencije«. Nezavisno od stavova o ulogi i značenju svakog toga pojedinog sloja i klase, postoji čvrsto uvjerenje da upravo te tri socijalne grupe čine osnovu naše revolucije. Kako inteligencija po definiciji i mjestu u predratnom jugoslavenskom društvu pripada građanskoj klasi, odn. srednjim slojevima i buržoaziji, a samo iznimno drugim klasama i slojevima, potrebna su neka određena razgraničenja. Predratna Jugoslavija bila je, doduše, nedovoljno razvijena kapitalistička zemlja, ali su u njenoj privredi odnosi liberalnog kapitalizma, naročito u gradu, ipak bili dominantna karakteristika.¹³² Bez obzira na neznatnost ili značenje vladavine krupnog kapitala u staroj Jugoslaviji, višak vrijednosti prisvajao je malobrojan dio stanovništva, sastavljen uglavnom od srednjih slojeva.¹³³ Zbog toga se građanska klasa u cjelini negativno odnosila prema klasno-revolucionarnom i oslobodilačkom pokretu koji je KPJ vodila od početka oružanog ustanka 1941. godine. Građanska klasa jugoslavenskih naroda, već na početku, orijentirala se na način koji ju je kompromitirao i koji je, stoga, olakšao KPJ da tu klasu, odn. njene građanske i seljačke stranke, izolira od širokih narodnih slojeva. Politička i ekonomska moć građanske klase, odn. srednjih slojeva i buržoazije, u osnovi je slomljena na platformi NOB-a, a definitivno srušena revolucijom.¹³⁴ Logično je, dakle, da je zbog takvog dvostrukog antagonizma između širokih narodnih slojeva i građanske klase, ona u veoma malom broju sudjelovala u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Međutim, kao što je navedeno, jedan dio, inteligencija, brojnije sudjeluje u revoluciji. Ta je pojava rezultat utjecaja KPJ koji je ona, kao općenarodna partija, još prije i uoči rata imala na pojedince iz srednjih građanskih slojeva.¹³⁵ Ti pojedinci ne samo da su brojnije sudjelovali u revoluciji, već su bili i jedan od bitnih dijelova osnove te revolucije, a umnogome dali i pečat njenom razvitku. Iz tog razloga postaje razumljivim značenje proučavanja sudjelovanja

¹³⁰ Usp. isto, 111.

¹³¹ Isto, 111.

¹³² Usp. *I. Cifrić*, n. dj., 67.

¹³³ Srednje klase su, zapravo, bile one koje su prisvajale većinu nacionalnog dohotka a ne malobrojna buržoazija (usp. *Ivo Vinski*, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1967, 25, 65, 223).

¹³⁴ U posljednje vrijeme u jugoslavenskoj historiografiji posvećena je veća pažnja i ovoj problematici. Usp. *B. Petranović*, *Vodstva seljačkih stranaka i NOP (saopćenje na VI kongresu historičara Jugoslavije, Budva 1973)*, *JIC* 1974 (u štampi); isti, *Vodstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije, TP* (posebno izdanje) 1973, 493—530.

¹³⁵ Usp. *B. Petranović*, *KPJ kao konstituens...*, 324.

toga društvenog sloja u našoj revoluciji.¹³⁶ »Tim povodom nije nekorisno podsetiti da teza — po kojoj socijalno biće utiče na političko-ideološko opredeljenje, s kojom se često susrećemo, nije u dosadašnjim istraživanjima dovoljno stručno proveravana, bar sa psiho-sociološke tačke gledišta. A apriorističko prihvatanje ove teze — bez stručne provere — nosi u sebi rizike sterilnih uopštavanja.«¹³⁷

U svakom slučaju, historijska istraživanja potvrđuju da je »revolucionarni rasplet do kojeg je u Jugoslaviji došlo u drugom svjetskom ratu imao duboke korijene u društveno-ekonomskim odnosima u zemlji [...], (te) da je svijest širokih narodnih slojeva o neminovnosti korenitih društveno-političkih promena kristalísala se uporedo sa procesom političkog sazrijevanja i političkom aktivnošću KPJ.«¹³⁸ Taj proces, izražen u anti-sektaškoj partijskoj politici, »ima koren u koncepciji dosledne oslobodilačke borbe na kojoj se vrši izolacija buržoazije.«¹³⁹ »Tako je u Jugoslaviji klasni obračun izvršen, u oslobodilačkom ratu, na pitanju: za ili protiv okupatora.«¹⁴⁰ Pri tom je važno napomenuti da je u jugoslovenskoj historiografiji prihvaćena kao neosporna činjenica, da je društveno-politička moć KPJ pred revoluciju znatno premašivala njenu organizacionu snagu. Međutim, nedovoljno je sagledan mehanizam te moći, odn. utjecaja, kako na makro- tako i na mikro-nivou, u sklopu cjelokupnog društveno-političkog sistema.¹⁴¹ »Jedna takva analiza pomogla bi da se odredi bliži kvantitativni odnos, da se sagledaju socijalne i nacionalne pozicije kako snaga koje kreiraju revolucionarni politički kurs, tako i onih koje mu se suprotstavljaju.«¹⁴² Ako se pode od pretpostavke da određeni socijalni totalitet razumijemo tek s pomoću naučne obrade koja ravnomjerno pristupa svim njegovim elementima, logično je da KPJ, kao jedan od elemenata, možemo odrediti »samo u funkcionalnom odnosu prema političkom sistemu da bi se sagledala snaga njenog

¹³⁶ Usp. R. Lukić, n. dj., 48 i I. Jelić, Naša historiografija o NOB-u u Hrvatskoj 1942—45. g., 175.

U posljednje vrijeme posvećena je veća pažnja problematici političke djelatnosti inteligencije u revoluciji, prvenstveno u knjizi *Mladena Ivekovića* i suradnika: Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945, I—II, Zagreb 1970 (drugi svezak posvećen je razdoblju NOB-a).

¹³⁷ B. Petranović, n. dj., 324. »Pokušamo li da proveru ove teze povežemo sa socijalnom strukturom NOP-a zapazićemo izvesna odstupanja« — (isto, 324).

¹³⁸ P. Morača, O nekim rezultatima..., 16—18. »Osnovna karakteristika narodnog fronta u Jugoslaviji bila (je) u tome što se on stvarao odozdo, isključivo na platformi KPJ, i da je proces njegovog jačanja odgovarao procesu diskreditovanja buržoaskih i sitnoburžoaskih partija u očima naroda« — (isto, 19).

¹³⁹ B. Petranović, n. dj., 323. »Jednom rečju, antisektaški kurs KPJ sužava mogućnost buržoazije da NOB povede na kolosek bratoubilačkog rata i klasičnog klasnog obračuna« — (isto, 323—324).

¹⁴⁰ P. Morača, n. dj., 23. »U težnji da parališe ustanak kome je na čelu stajala KPJ, jugoslovenska buržoazija je došla u takav položaj da je svoju sudbinu, a time i sudbinu društveno-ekonomskog sistema u Jugoslaviji, vezala za sudbinu okupatora. (...). Razvika je (...) ubrzo pokazao da u suradnji s okupatorom nije bilo moguće stvoriti oružane snage dorađe Narodnooslobodilačkoj vojsci« — (isto, 23).

¹⁴¹ Usp. V. Đuretić, Teorijsko-metodološki smisao..., 592.

¹⁴² Isto, 592.

uticaja i pratio razvitak njene društvene aktivnosti.«¹⁴³ Dakle, postavljanjem pitanja karaktera opozicionarstva KP, koje određuje karakter njene revolucionarnosti, dobiva se odgovor o snazi njena kasnijeg utjecaja i razvitku njene društvene aktivnosti.¹⁴⁴ »(Ovaj) odgovor iziskuje ‚rašćlanjivanje‘ organizacije na njene sastavne elemente: prema socijalnoj i nacionalnoj pripadnosti, jer se oni najčešće ponašaju kao osnovne konstituente ‚jugoslavenske‘ istorijske dijalektike.«¹⁴⁵ »Do bogatijih saznanja o tom sociološkom substratu NOP-a zadovoljimo se da istaknemo da je za socijalni sastav NOP-a bitno da avangarda proletarijata — KPJ pokreće ustanak, da mu ona stoji na čelu, da je NOP istovremeno pokret nacionalno-oslobodilački i pokret socijalnog oslobodenja i da radnička klasa nema svojih posebnih ciljeva.«¹⁴⁶

Dakle, za razumijevanje problematike socijalne i drugih struktura NOB-a i socijalističke revolucije u nas, interes istraživača trebalo bi da bude usmjeren u pravcu istraživanja sudjelovanja osnovnih klasa i slojeva u revoluciji i uloge KPJ, koja daje osnovni biljeg toj borbi i koja udara temelje novom razdoblju povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti. Međutim, iako je jugoslavenska historiografija NOR-a otkrila i obradila niz tema o zajedničkoj niti revolucionarnog ponašanja, ipak je ono ostalo izvan konkretne društveno-političke osnove.¹⁴⁷ Naime, to se ponašanje vrlo često posmatra izolirano, bez stvarnog povezivanja s problemom kontrarevolucije u nas, kao i s pitanjem odnosa socijalnih i nacionalnih motiva u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Razumljivo je, dakle, da onda naučno shvaćanje socijalne revolucije traži smještanje revolucionarnog procesa u određeni društveni sklop, u kojem će se jednaka pažnja posvećivati i problemu nacionalne strukture revolucije i problemu relativno masovne osnove kontrarevolucije.¹⁴⁸ Taj je problem, npr., naročito značajan za istraživanje problematike socijalističke revolucije u Hrvatskoj. Naime, »s obzirom na Hrvatsku, takav pristup omogućuje osjetno dublje i potpunije razumijevanje povijesnog značenja sudjelovanja u NOB-u i revoluciji hrvatskog naroda, Srba i narodnosti u Hrvatskoj zajedno s ostalim jugoslavenskim narodima i narodnostima za svoje nacionalno i socijalno oslobodenje.«¹⁴⁹

¹⁴³ Isto, 590.

»Takav pristup omogućava da se bolje shvati revolucionaran proces koji se odvijao pod njenim rukovodstvom u vrijeme antifašističkog fronta, a naročito u NOR-u« — (isto, 590).

¹⁴⁴ Usp. isto, 590.

¹⁴⁵ Isto, 590—591. »Takve analize u nas ne postoje u sistematizovanom obliku, a njihov značaj, po našem mišljenju, prevazilazi obično uspostavljanje brojnog odnosa, iako to, samo po sebi, za jednu naučnu obradu nije nevažno« — (isto, 591).

¹⁴⁶ B. Petranović, n. dj., 325. »Podvucimo samo da je van sumnje da ovo pitanje socijalne strukture (...) dobija u značenju naročito onda kada se pobjednička klasa koja je osvojila političku vlast sukobi sa problemima nerazvijenosti i socijalne revolucije u njenom punom društveno-ekonomskom smislu« — (isti, n. dj., 325).

¹⁴⁷ Usp. V. Đuretić, n. dj., 583.

¹⁴⁸ Usp. isto, 583; B. Petranović, n. dj., 324; I. Jelić, NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskoj..., 10; itd. »Izučavanje socijalne revolucije, dakle, pretpostavlja uspostavljanje opštih koordinata procesa u kome se ona odvija; domaćih — kao njene konkretne društveno-ekonomske osnove i međunarodnih — koje svakoj borbi, revolucionarnoj i kontrarevolucionarnoj, daju ne samo nacionalni nego i internacionalni vid i smisao« — (V. Đuretić, n. dj., 583—584).

¹⁴⁹ I. Jelić, n. dj., 10.

Široko shvaćeno istraživanje pojava u vezi s revolucijom ne zaustavlja se, naravno, samo na navedenim pitanjima. Ono bi moglo i trebalo da obuhvati i niz drugih, veoma raznolikih pitanja, koja bi ukazala na kompleksnost naslovljene problematike. Ovdje ćemo navesti još samo neka od tih brojnih pitanja, odn. ona koja su u jugoslavenskoj historiografskoj literaturi najčešće bila spominjana. Najveće značenje dato je pitanju psiholoških dimenzija pojava, odn. sociološkim i društveno-psihološkim pojavama kao faktorima zbivanja u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, kao i pitanju uloge tradicije u tim zbivanjima.¹⁵⁰ To značenje proizlazi iz uočavanja činjenice da u istraživanja i obrade rata i revolucije nisu, gotovo nimalo, uključena i ispitivanja stanja svijesti masa, mentaliteta, tradicije, morala, psiholoških raspoloženja, kolektivne psihologije i sl.¹⁵¹ Važno je naglasiti da bi pri tim proučavanjima, i kad bi bila provedena, bilo »neophodno voditi računa o specifičnostima razvitka pojedinih krajeva Jugoslavije«. ¹⁵² Te specifičnosti, određene ekonomskom i društvenom strukturom, kulturom i političkim razvojem, toliko određuju pojedine krajeve Jugoslavije »da je moguće govoriti o više društveno-psiholoških sredina«. ¹⁵³ Ipak, pitanju psiholoških dimenzija društvenih pojava i ulozi tradicije u društvenim zbivanjima ne treba pridavati pretjerano značenje, pogotovo što je proučavanje tih pojava kod nas, još uvijek, otežano nekim teorijsko-metodološkim nejasnoćama. ¹⁵⁴ Manje značenje u jugoslavenskoj historiografskoj literaturi dato je još nizu drugih pitanja, premda to ne znači da ona nisu iste vrijednosti za bolje razumijevanje pojava u vezi s revolucijom, kao što su: pitanje čovjeka i društvenog života u NOB-u i revoluciji, pitanje novostvorenih društvenih odnosa i veza među

¹⁵⁰ Usp., npr., R. Lukić, n. dj., 50—51; N. Bajić — Rasim Hurem, Prilog proučavanju socioloških i društveno-psiholoških pojava kao faktora zbivanja u NOR-u, *JiC* 4/1965, 113—118; B. Petranović, Diskusija za okruglim stolom Trećeg programa Radio-Beograda, *TP* 2/1970, 201; P. Morača, n. dj., 112; V. Đuretić, Neki teorijsko-metodološki problemi..., 14—17. Šira razmatranja o problematici psiholoških dimenzija društvenih pojava i o ulozi tradicije u društvenim zbivanjima usp., također, uz još dvije iznimke navođenja stranih autora u ovom odjeljku, u *Henri Lefebvre*, Psihologija društvenih klasa, u: *Sociologija* I, 385—408; *Georges Duby*, Istorija mentaliteta, *TP* 2/1970, 303—328; A. Mitrović, n. dj., 405—426; Funkcija istorijske svesti, 189—314 (posebno J. Marjanović, Tradicija i istorija u dvadesetom veku, 255—262 i B. Petranović, Tradicija i društvena sredina u NOR-u i revoluciji naroda Jugoslavije 1941—45, 263—268).

¹⁵¹ Usp., npr., B. Petranović, Diskusija..., *TP* 2/1970, 201 i V. Đuretić, n. dj., 15—17.

¹⁵² N. Bajić — R. Hurem, n. dj., 114.

¹⁵³ Isto, 114.

¹⁵⁴ Kao primjer davanja pretjeranog značenja pitanju psiholoških dimenzija društvenih pojava usp., npr., *Vera St. Erlich*, Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela, Zagreb 1971 (drugo izd.), 427—428: Ako ljudi, prema ranije postavljenim ciljevima i stečenim sklonostima, realnost doživljavaju kroz subjektivnu prizmu («tendenciozna apercepcija» A. Adlera), to znači da »ranije nastale vrednote odlučuju kako će neka grupa i (...) narod doživjeti historijske događaje«. U času napada Nijemaca na Jugoslaviju u prošlom ratu kao dominantna vrednota ljudi (i naroda) »manifestirala se narodna nezavisnost koja se može i negativno formulirati, kao potpuna netolerancija za tuđu dominaciju (...). Zbog svoje apsolutne netolerancije prema neprijatelju u zemlji, gubici Jugoslavena bili su naročito visoki (...). U Jugoslaviji je poginulo gotovo 11% stanovništva. To je bila cijena koju su Jugoslaveni platili za svoju dominantnu vrednotu«. O teorijsko-metodološkim problemima pristupa ovoj problematici usp., kao najbolji prilog na tu temu, N. Bajić — R. Hurem, n. dj., 113—118.

ljudima, pitanje sociološkog utvrđivanja slike društva za koju su se različiti sudionici NOB-a borili, pitanje sudjelovanja žena, omladine, nacionalnih manjina, pripadnika neprijateljskih nacija, društveno nižih slojeva i sl., odn. pitanje proučavanja svih mogućih struktura NOB-a i socijalističke revolucije do kojih je moguće doći na osnovi, uglavnom, unutrašnje podjele sudionika po političkoj pripadnosti, uzrastu, spolu, značaju i sl.¹⁵⁵

Jugoslavenska poslijeratna historiografija, kao što se vidi iz navedenog, postavila je na dnevni red niz pitanja i problema koji mogu biti od koristi za proučavanje socijalnih i drugih struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u nas. Očigledno je da navedena teorijsko-metodološka razmatranja, izražena u stavovima i mišljenjima suvremenih jugoslavenskih historičara o nizu manje ili više značajnih pitanja, predstavljaju tek minimalne pretpostavke jednoga mogućeg pristupa istraživanju te problematike. Usprkos tome, ona predstavljaju osnovu svih mogućih pristupa toj problematici i kao takva su nezaobilazna, posebno zbog toga što su u njima sadržana i neka već gotova i dobro postavljena rješenja. Ako je uopće moguće istaći osnovni kritički stav o toj literaturi u cjelini, bez nasilnog spajanja vrlo različitih autora, osnovni bi se prigovor mogao sažeti ovako: interes za što širim pristupom proučavanju novije jugoslavenske povijesti uistinu postoji u jugoslavenskoj historiografskoj literaturi, ali taj interes, uz određene iznimke, ne prate i odgovarajući rezultati. Naime, interes se, po svemu sudeći, iscrpljuje u teorijsko-metodološkim razmatranjima, koja su, da ne bude zabune, potrebna i nužna, ali je taj interes premalo ili nikako prisutan i u historiografskim istraživanjima, koja su često ispod nivoa i zahtjeva koji autori sami sebi i drugima postavljaju u svojim teorijsko-metodološkim radovima, a ponekad su čak i direktno suprotstavljena tim zahtjevima. To posebno vrijedi za istraživanje klasno-socijalnih i drugih struktura, pogotovo za razdoblje NOB-a i revolucije.

b) Rezultati dosadašnjih istraživanja strukture sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj

U jugoslavenskoj historiografiji istraživanja klasno-socijalnih i drugih struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije nisu uopće prisutna kao određeni sistem rada. Dapače, spomenuta istraživanja prisutnija su, na neki način, u okviru SUBNOR-a, posebno u popisima sudionika, odn. članova SUBNOR-a. Međutim, to ne znači da u jugoslavenskoj historiografiji nije bilo pokušaja istraživanja te problematike, ali, treba naglasiti, ti pokušaji ili nisu bili prvenstveno orijentirani na tu problematiku ili su obuhvaćali samo neke dijelove te problematike ili samo neka područja ili vremenske odsječke rata i revolucije u Jugoslaviji. Gledajući u cjelini, u nas ne postoji ni jedno potpunije istraživanje struktura sudio-

¹⁵⁵ Usp. R. Lukić, n. dj., 50—52. Tako bi, npr., bilo moguće izvršiti analizu strukture jugoslavenskih ratnih zarobljenika kao jednog dijela općeg NOB-a. O tome usp., npr., Staniša N. Kostić, Kulturni i politički rad ratnih zarobljenika u Njemačkoj (prevođiočev predgovor), u: Oscar Wilde, Duša čovjeka u socijalizmu, Sisak (1956) (drugo izd.; prvo izd. prijevoda u logoru »Oflag VI-C«, Osnabrück, 1 + 25 naknadnih primjeraka, 1943), 7—30.

nika koje bi bilo vođeno po načelima naučne metodologije i koje bi obuhvaćalo cjelinu odnosa što su ovdje od najvećeg interesa, a koji bi bili interpretirani tako da zadovoljavaju historiografski znanstveni pristup. Pogotovo u dosadašnjim istraživanjima nije prisutno nastojanje da se toj problematici pride sa stajališta interdisciplinarnе suradnje sociologije i historije. Također, nije šire iskorištena mogućnost timskog rada, kakav to istraživanje nužno zahtijeva, kao ni primjena niza drugih radnji neophodnih za obradu te problematike. Na kraju, treba još istaći da, uz to što nisu do kraja riješeni ni problemi teorijsko-metodološkog pristupa obradi te problematike, nije riješeno ni jedno od ključnih pitanja toga proučavanja — pitanje definiranja sudionika. Naime, izraz sudionik u našoj se literaturi upotrebljava bez nekog preciznijeg određenja, iako, u ovom proučavanju, od definicije sudionika zavisi opseg, karakter i uspjeh rada. Pod sudionikom u Hrvatskoj, npr., ako se uzme u obzir uzlazni karakter NOB-a i socijalističke revolucije koji neprekidno širi političku, brojčanu i oružanu osnovicu NOP-a, ne bi, očigledno, trebalo razumijevati samo »čovjeka pod oružjem«, premda, u isti mah, sudionika se ne bi smjelo ni preširoko definirati, jer bi, u prvom slučaju, neopravdano isključili, a u drugom, priključili mnoge koji pod taj pojam ne pripadaju.¹⁵⁶ U svakom slučaju, pošto u historiografskoj i drugoj literaturi nije prisutan ni jedan pokušaj definiranja sudionika, istraživači te problematike moraju se dogovoriti o toj definiciji. Kako takvog dogovora nema, za sada je, ipak, najprihvatljivija definicija koja polazi od odredbi

¹⁵⁶ Naime, ako pod sudionicima razumijevamo samo »ljude pod oružjem«, onda sasvim neopravdano pod tim pojmom ne obuhvaćamo i članove NOO-a, ilegalce u gradovima, logoraše, pozadinske organe itd. Međutim, ako sudionike definiramo preširoko, onda dolazimo u opasnost da, u krajnjoj liniji, pod sudionike ubrajamo i stanovništvo čitavih područja Jugoslavije, koja su u pojedinim razdobljima rata i revolucije bila duže vrijeme oslobođena i na kojima se, zbog toga, stvarao jedan poseban oblik organizacije života, koji je, de facto, većinu stanovništva činio »sudionicima«. Na taj način dobili bismo, posebno pri kraju rata, više socijalnu i druge strukture čitavog društva, nego li strukture sudionika (usp. *I. Graovac*, Diskusija, u: Rasprava o problemima izrade sinteze povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj, ČSP 1/1974, 157). Važno je uočiti da je, usprkos jedinstvenom stavu o terminološkoj istoznačnosti NOB-a i socijalističke revolucije u nas, uočeno, bar što se tiče problematike sudionika, da postoje realne potrebe da se izvrši unutrašnja diferencijacija sudionika s obzirom na godinu pristupanja NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Naime, objedinjavanje NOB-a i socijalističke revolucije ne bi trebalo da predstavlja i objedinjavanje svih kategorija sudionika, posebno zbog toga što njihov masovni priliv u NOP pred kraj 1943. i na početku 1944. god. na neki način mijenja dotadašnju socijalnu, a vjerovatno i druge strukture sudionika, kao i unutrašnji karakter vojne sile NOR-a.

O tome usp. npr., *M. Prelević*, n. dj., 18: »Tendencije postepenog uvođenja nekih elemenata stajaceg sistema u vojnu silu NOR-a došle su do nešto jačeg izražaja pred kraj 1943. g., upravo u periodu kada je došlo do masovnijeg priliva boraca u NOP, pretežno iz srednjih društvenih slojeva. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a novembra 1943. g. donet je Dekret o opštoj vojnoj mobilizaciji i potvrđen Dekret o uvođenju oficirskih činova. Ranije, kada su osnovnu snagu i najbrojniji deo sile NOR-a činili radnici, siromašni seljaci i levo orijentisana inteligencija, proleterska disciplina je bila njihovo prirodno svojstvo; nije je bilo potrebno nametati.«

Međutim, nezavisno od tih problema, postoji još jedan koji je u vezi s mogućnostima i potrebama istraživanja struktura sudionika NOB-a i revolucije za svaku pojedinu zemlju Jugoslavije. Naime, ako ove strukture proučavamo npr. za područje ograničeno današnjim teritorijem SR Hrvatske, javlja se i pitanje obrade socijalne i drugih struktura onih sudionika iz Hrvatske koji sa svojim jedinicama sudjeluju u borbama izvan Hrvatske, odn. koji sudjeluju u borbama u Hrvatskoj, a da iz nje nisu (usp. *I. Graovac*, n. dj., 157).

zakona za reguliranje boračkog statusa i prava koja iz tog statusa proizlaze, a koja se obično upotrebljava u popisima sudionika SUBNOR-a, odn. Republičkog savjeta za boračka i invalidska pitanja (SRH).¹⁵⁷

Usprkos nepotpunosti dosadašnjih istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u nas, potrebno je da rezultate tih istraživanja uzimamo u obzir, bar do onog trenutka dok ne budu izvršena znanstvena istraživanja te problematike za pojedine zemlje, a kasnije i za Jugoslaviju u cjelini. To je potrebno iz više razloga, ali je glavni ipak u tome što su ti rezultati jedini pouzdaniji pokazatelji koji nam, doduše neprecizno i nedovoljno, mogu biti od koristi za neka prva i osnovna objašnjenja u vezi s tom problematikom. Zbog toga ovdje prikazujemo te rezultate.

Jedini prikaz socijalne i drugih struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije za cijelu Jugoslaviju dat je, do sada, jedino u popisu živih sudionika NOP-a koji je 1960. god. izvršio Savez boraca Jugoslavije.¹⁵⁸ Statistički podaci toga popisa dvostruko su nepotpuni: oni obuhvaćaju samo žive sudionike (1960. god. bilo ih je 907.949), a i njih ne obuhvaćaju u cjelini (u ukupan broj živih sudionika nisu, npr., uvršteni ratni vojni invalidi; ako se, međutim, obuhvate i neke kategorije RVI,

¹⁵⁷ U posljednjem popisu za područje SR Hrvatske popisivani su, npr., kao sudionici NOR-a sljedeće kategorije: »1. Sudionici NOR-a sa rješanjem priznatim stažom u dvostrukom trajanju (čl. 140 OZOMO ili prema odredbama republičkog zakona). U tu kategoriju ulaze osobe koje su do 15. V 1945. god. provele (a) u sastavu partizanskih jedinica-odreda Jugoslavije, NOVJ i JA, (b) na aktivnom i organiziranom radu u NOB-u, (c) u zatvorima, koncentracionim logorima i internaciji gdje su dospjeli boreći se ili izvršavajući zadatke NOP-a, ili kao pripadnici revolucionarnog pokreta zatekli se 1941. u zatvoru, logoru ili internaciji i tamo nastavili rad za NOP, odnosno bili organizatori pokreta i svojom djelatnošću organizirali, jačali i razvijali NOP, a poslije izlaska iz zatvora, logora i internacije stavili se na raspolaganje NOP-u nastavljajući aktivan rad za NOP, (d) u logorima ratnih zarobljenika ili političkih interniraca koji su se do 9. IX 1943. (za Istru i pripojena područja do 13. X 1943) aktivno uključili u NOP [...], a poslije izlaska iz logora stavili se na raspolaganje NOP-u [...] i prije navršene 15 godine života u sastavu partizanskih odreda Jugoslavije, NOVJ i JA. 2. Sudionici NOR-a koji su podnijeli zahtjev za priznavanje staža, a postupak je još u toku [...]. 3. Sudionici NOR-a koji do sada nisu podnašali zahtjev [...], a imaju dokumente da su bili sudionici NOR-a i prema tim dokumentima imali bi pravo na priznavanje staža u dvostrukom trajanju. 4. Sudionici NOR-a koji [...] nisu podnijeli zahtjev [...] i ne raspolažu dokumentima [...] (ukoliko pribave uvjerenje boračke organizacije; prim. — I. G.). 5. Sudionici oslobodilačkih pokreta u drugim zemljama do kraja rata [...]. 6. Pripadnici savezničke vojske u drugom svjetskom ratu [...] koji (su) do kraja rata (bili) u sastavu savezničke vojske ili [...] mornarice, a (vratili su se) [...] u Jugoslaviju do 31. XII 1957. godine. 7. Rješanjem priznata aktivna suradnja u jednostrukom trajanju [...].

Nisu jedinice popisa i ne popisuju se: 1. Žrtve fašističkog terora, koji nisu bili sudionici NOP-a i koji prema osnovi sudjelovanja u NOR-u nemaju priznati staž u dvostrukom trajanju (zatvorenici, internirci, deportirci, ratni zarobljenici i ostali ako nisu bili sudionici NOP-a i nemaju prema toj osnovi priznati staž u dvostrukom trajanju). 2. [...] Oni kojima je odbijen zahtjev za priznavanje dvostrukog ili jednostrukog staža [...]. 3. [...] Članovi obitelji poginulog ili umrlog sudionika [...] ukoliko sami nisu bili sudionici NOR-a. 4. [...] Članovi organizacije SUBNOR ako nisu bili sudionici NOR-a» — (Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941—1945. (prema stanju na dan 16. III 1972. g.), Zagreb 1973, 147—148).

¹⁵⁸ Rezultati popisa nisu objavljeni u publikacijama SUBNOR-a. Ovdje ih navodimo po Elaboratu o strukturi pripadnika NOP-a u Jugoslaviji, Centar za znanstvenu dokumentaciju IHRPH, Zagreb. Isti rezultati objavljeni su u: *F. Tuđman, Društveni aspekti NOB-a u Jugoslaviji, PR 7—8/1966, 27—28.*

ukupan broj živih sudionika iznosio je 1,061.552). Međutim, s pomoću njih, ipak, možemo dobiti približan uvid u socijalni sastav i razvitak jugoslavenskog NOP-a. Najzanimljiviji rezultati su, svakako, oni koji se odnose na socijalni sastav sudionika, posebno što se iz njih vidi i djelomično potvrđuje da su, doduše, seljaci najmasovnije sudjelovali u NOB-u i revoluciji, ako se gleda njihov apsolutni broj u ukupnom broju sudionika, ali da su radnici, usprkos malobrojnosti u predratnoj Jugoslaviji, ipak, kao kategorija stanovništva, relativno najmasovnije sudjelovali i da su, zbog toga, oni, a ne seljaci, predstavljali osnovnu i vodeću snagu NOR-a.¹⁵⁹ Ništa manje zanimljivi su i oni rezultati u kojima je sadržana podjela sudionika po načinu sudjelovanja u NOP-u, naročito zbog toga što se iz njih vidi da je u NOV i POJ i u savezničkim armijama sudjelovalo tek 50,5% ukupnog broja sudionika, što još jednom potvrđuje da je definicija sudionika kao »ljudi pod oružjem« nepravilna i preuska.¹⁶⁰

Taj popis daje nam podatke i o vremenu stupanja sudionika u NOP, podatke o starosnoj i spolnoj strukturi sudionika, kao i podatke o njihovoj školskoj kvalifikaciji, koji naročito ukazuju na zastupljenost seljaštva i inteligencije u revoluciji, ali nam ne daje podatke o nacionalnoj strukturi sudionika, a podatke o socijalnoj strukturi ne možemo pratiti za pojedine jugoslavenske zemlje, a to je, uz njegovu nepreciznost, nepotpunost i znanstvenu nedosljednost (neiskazana metodologija rada, nepriučeni popisivači i sl.), najveći nedostatak toga popisa.¹⁶¹

¹⁵⁹ Usp. Dodatak-tabela 1 (t. 1). Naravno, za dokaz ove tvrdnje bilo bi potrebno iznositi i rezultate dosadašnjih istraživanja socijalnih struktura predratne Jugoslavije, odn. bar podatke o tim strukturama neposredno pred rat. Kako to prelazi okvire ovog teksta, a ipak je potrebno radi boljeg razumijevanja rezultata, upućujemo na literaturu o tome. Usp., npr., Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. III 1931, Sarajevo 1940 (podaci ovog popisa, posljednjeg i jedinog koji stoji na raspolaganju za sagledavanje stanja i položaja socijalnih grupa prije rata, nisu najpogodniji za razmatranje ove problematike, posebno zbog toga što je stanovništvo u tom popisu klasificirano samo u pet tzv. klasa zanimanja, koje se, svaka posebno, izlažu u apsolutnim ciframa za osam grupa »lica zaposlenih u zanimanju«) i neke naknadno izvedene statističke procjene iz ovog popisa, koje, na određen način, demantiraju navedenu tvrdnju, jer ukazuju da je stvarna slika uposlenih bila drugačija od one koju navodi službena statistika iz 1931. godine. O tome usp., npr., *I. Vinski*, n. dj., (po proračunima je vidljivo da je u Jugoslaviji pred rat bilo, ako se seljaci i radnici promatraju kao zaposleni u najamnom odnosu i iskazuju objedinjeno kao proletarijat, 21% čistih proletera, 66% srednjih slojeva i 11% buržoazije); *M. Kolar-Dimitrijević*, O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata, ČSP 1/1970, 80; itd.

¹⁶⁰ »Po načinu učešća članova Saveza boraca u NOP-u od ukupno 1.061.552 (obuhvaćene i neke kategorije ratnih invalida) bilo je:

— u NOV i POJ i u savezničkim armijama	535.572 ili 50,5%
— na radu u političkim i pozadinskim (teritorijalnim) organizacijama NOP-a	403.814 ili 38,0%
— u okupatorsko-kvislinškim zatvorima, logorima i internaciji	94.802 ili 8,9%
— u zarobljeništvu	27.364 ili 2,6%

(Elaborat...)

¹⁶¹ »Po vremenu stupanja u NOP dobiva se slijedeća slika njegova razvitka:

— g. 1941. stupilo	161.303 ili 17,76%
— g. 1942. stupilo	139.582 ili 15,38%
— g. 1943. stupilo	164.337 ili 18,09%
— g. 1944. stupilo	319.728 ili 35,22%
— g. 1945. stupilo	79.677 ili 8,78%
— nepoznato stupilo	43.322 ili 4,77%

Ukupno 907.949 ili 100,00% (...)

U literaturi se, uz rezultate toga popisa, mogu naći i neki drugi rezultati koji se odnose na sudionike NOB-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji u cjelini, kao što su, npr., rezultati o sudjelovanju žena, omladine, nacionalnih manjina Jugoslavije, itd., u revoluciji. Međutim, ti rezultati nisu potpuni i do njih se, uglavnom, nije došlo s pomoću strogo znanstvenog pristupa. Zbog tih razloga, kao i zbog toga što nam nije glavna namjera prikazivanje rezultata za cijelu Jugoslaviju, pogotovo ne rezultata koji se ne odnose direktno na glavne strukture sudionika, kao što su socijalna i nacionalna, ovdje ih nećemo ni navoditi. Ako baš treba navesti još neke rezultate, koji pokazuju određenu strukturu sudionika za cijelu Jugoslaviju, svakako treba spomenuti rezultate istraživanja o socijalnoj strukturi KPJ, pošto su oni neobično značajni, premda ne obuhvaćaju sve sudionike, naročito što pokazuju da čak i u avangardi pokreta brojčano prevladavaju seljaci nad ostalim, pa i radničkim, društvenim klasama i slojevima. Premda takvo istraživanje, bar doslovno, nije izvršeno, moguće je iz poslijeratnih podataka o toj strukturi izvesti zaključke za razdoblje rata i revolucije, pošto se »do 1953. g. socijalna struktura članova KPJ iskazivala prema socijalnoj pripadnosti u trenutku primanja«. ¹⁶² S. Šuvar je tako došao do podataka o socijalnoj strukturi KPJ i upozorio na činjenicu »da je KP, odn. SKJ, pretežno izrasla iz seljaštva kao svoje najmasovnije socijalne osnove kako prije revolucije, tako u toku revolucije i prva dva decenija poslije oslobođenja«. ¹⁶³ Naravno, to ipak ne dokazuje »seljački karakter« samog SK. »On je po svojoj ideologiji bio i ostao partija radničke klase.« ¹⁶⁴

Od ukupnog broja učesnika u NOB-u oko 60% bili su mlađi od 25. g., a od ukupnog broja pripadnika NOP-a bilo je oko 21% žena« — (isto).

O sudjelovanju žena u revoluciji usp., npr., *Dragi Milenković*, Žena kao junak revolucije, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije...*, sv. 2, 12—14 (u članku su date korigirane (uvećane) brojke iz enciklopedija, edicija o ženama, popisa članova Saveza boraca i sl. o sudjelovanju žena u NOR-u). »Po školskoj kvalifikaciji od ukupnog broja pripadnika NOP-a imalo je:

— potpunu srednju, visoku ili fakultetsku spremu	74.301 ili 8,1%
— nepotpunu srednjoškolsku spremu	123.379 ili 13,4%
— osnovnu školsku spremu	528.997 ili 58,2%
— nepotpunu osnovnu ili bez školske spreme	186.192 ili 20,4%« —

(Elaborat...)

»Podaci o školskoj kvalifikaciji pripadnika NOP-a na posredan način ukazuju, s jedne strane, o relativno velikom broju učesnika NOR-a sa završenom osnovnom školom i nepismenih, što potvrđuje činjenicu da je siromašno seljaštvo (...) predstavljalo najbrojniji sloj u kategoriji seljaka učesnika (...), a s druge strane, brojčano učešće inteligencije u NOR-u, odn. pripadnika NOP sa nepotpunom ili završenom srednjom i visokom školom« — (*M. Prelević*, n. dj., 5).

¹⁶² S. Šuvar, *Nekoliko općih zapažanja...*, 44.

¹⁶³ Isto, 47.

Usp. Dodatak — t. 2.

¹⁶⁴ Isto, 47.

»Partija (je) u procesu omasovljenja tokom revolucije i neposredno poslije rata bila doista radničko-seljačka partija« — (isto, 44).

Naš je prvenstveni cilj, ipak, prikaz rezultata istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u SR Hrvatskoj. Međutim, i kod tih, veoma malobrojnih istraživanja, ne nailazimo ni na jedno izvršeno u okviru historiografije ili sociologije, pa se i taj prikaz rezultata istraživanja uglavnom odnosi na rezultate popisa sudionika NOR-a koje je, do sada dvaput, izvršio SUBNOR Hrvatske, odn. Republički savjet za boračka i invalidska pitanja.¹⁶⁵

Prvi, od objavljenih popisa živih sudionika NOR-a na području SRH, izvršen je 31. XII 1964. god. u osnovnim organizacijama udruženja boraca (obuhvatio je 329.570 osoba) i udruženja RVI (obuhvatio je 75.791 osobu). Statistički podaci toga popisa ne samo da su, kao i već spomenuti podaci popisa za cijelu Jugoslaviju, dvostruko nepotpuni (obuhvaćaju samo žive sudionike, a uz to su iz popisa isključeni oni sudionici koji nisu uredno plaćali članarinu i niz drugih zbog nezalaganja određenog dijela mjesnih organizacija pri popisu i zbog »pojava sektašenja u ustaničkim krajevima, gdje broj članova u boračkim organizacijama nije adekvatan učešću tih krajeva u NOB-i«¹⁶⁶) i opterećeni istim ili sličnim nedosljednostima koje im oduzimaju znanstveni karakter, već su i gotovo neupotrebljivi. Naime, u njima su sadržane »velike razlike između stvarnog broja sudionika NOR-a i broja članova u organizacijama«,¹⁶⁷ a, uz to, oni nam ne daju ni za borce ni za invalide najvažniju strukturu, socijalnu, za vrijeme rata i revolucije nego za današnje stanje. Sličan nedostatak ponavlja se i kod strukture prema školskoj spremi (za invalide su, ipak, dati podaci i za vrijeme prije ranjavanja), dok su »nevažnije« strukture (spolna, starosna, nacionalna i prema godini sudjelovanja u NOB-u i socijalističkoj revoluciji) date na način koji ozbiljno dovodi u pitanje vjerodostojnost podataka za te strukture.¹⁶⁸ Ipak, nešto veće zna-

¹⁶⁵ Rezultati oba popisa su objavljeni u: Druga skupština SUBNOR-a, Zagreb 1965, 1—154 (posebno odjeljak: Organizaciono stanje u SUBNOR-u, 34—59) i *Rezultati popisa ... 1972. g.*, 1—164.

¹⁶⁶ Druga skupština SUBNOR-a, 36.

¹⁶⁷ Isto, 36.

¹⁶⁸ Ovdje ćemo, ipak, navesti neke rezultate ovog popisa. Od popisanih 329.570 sudionika NOR-a na teritoriju SRH bilo je 216.026 muškaraca i 113.544 ili 34% žena (usp. isto, 36).

»Starosna struktura učesnika NOR

Do 35 g. starosti (rođeni poslije 1930.)	10.112
Do 40 g. starosti (rođeni poslije 1925.)	49.350
Do 45 g. starosti (rođeni poslije 1920.)	69.068
Do 50 g. starosti (rođeni poslije 1915.)	46.147
Do 55 g. starosti (rođeni poslije 1910.)	52.781
Do 60 g. starosti (rođeni poslije 1905.)	43.923
preko 60 g. starosti	58.171
Svega:	329.570

Učesnici NOR prema narodnosti

Hrvata	186.868
Srba	109.822
Slovenaca	2.544
Makedonaca	413
Crnogoraca	1.298
Čeha	2.033
Slovaka	296
Mađara	1.304
Talijana	1.013
Ostalih	23.989 (!)
Svega:	329.570 «—
	(isto 36—37).

Nosilaca »Partizanske spomenice 1941.« bilo je 5517, a sudionika Španjolskog građanskog rata 132. Od ukupnog broja boraca bilo je 24.845 zatvorenika, 9138 zarobljenika i 26.209 interniraca (razvrstani su po godinama hapšenja, zarobljavanja i interniranja), od kojih je u zemlji bilo internirano 11.870 (Jasenovac 1184 (!), St. Gradiška 1270,

čenje imaju podaci o sudionicima prema godini sudjelovanja, posebno što su razvrstani i po godinama i po kotarima, što omogućava djelomično praćenje razvoja NOR-a po regijama SRH.¹⁶⁹

Drugi od objavljenih popisa živih sudionika NOR-a na području SRH izvršen je 16. III 1972. godine. Premda je i taj popis nepotpun (nepotpun u smislu naslovljenog interesa, ali potpun s obzirom na cilj popisivanja), jer obuhvaća samo žive sudionike NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj, on je, za razliku od navedenih sličnih popisa za cijelu Jugoslaviju i za SRH, prvi popis takve vrste u nas koji je izvršen na način koji ne protivrječi načelima znanstvenog istraživanja u društvenim naukama. Naime, proveden je prema jedinstvenoj metodologiji i u isto vrijeme za cijelo područje SRH, a vođen je pod stručnom kontrolom Republičkog zavoda za statistiku (metodološka razrada i stručni poslovi u pripremanju, provođenju i obradi popisa). Uz to, u njemu su obuhvaćeni svi živi sudionici NOR-a od 1941. do 1945. god. (228.474 lica) »bez obzira da li su uvedeni u spiskove mjesnih osnovnih organizacija udruženja SUBNOR-a, bez obzira da li su učlanjeni u tu organizaciju i bez obzira na to da li su do sada regulirali svoj status, te da li im je sudjelovanje u NOR-u priznato dvostruko (u dvostrukom trajanju) ili im do sada nije priznato jer nisu pokrenuli postupak«.¹⁷⁰ Nadalje, u njemu su popisane sve kategorije sudionika, odn. u njemu je prisutno shvaćanje šire od definiranja sudionika kao »ljudi pod oružjem«, što veoma podiže vrijednost toga popisa.¹⁷¹ Zbog tih razloga, statistički podaci toga popisa mogu biti vrlo korisni za svakog istraživača koji proučava problematiku struktura sudionika NOB-a i revolucije u nas.¹⁷² Međutim, i taj popis ne

Banjica 174, Rab 492, »Danica« kod Koprivnice 209, Sajmište-Beograd 174, ostali logori 7705 (!), a u inozemstvu 10.320 (usp. isto, 38—40).

Od popisanih 75.791 invalida bilo je 38.820 muškaraca i 36.971 ili 49% žena (usp. isto, 42).

»Lični i porodični invalidi — prema školskoj spremi

Bez osnovne škole	19.945	16.388
s nepotpunom osnovnom školom	10.638	8.984
s osnovnom školom (4 razreda)	31.237	29.650
s nepotpunom osmoljetkom	5.886	6.534
sa završenom osmoljetkom	2.729	5.418
s nepotpunom srednjom školom	2.241	2.931
sa srednjom školom	2.073	3.563
s višom školom	640	1.328
s fakultetom i drugom visokom školom	392	995
Svega:	75.791	75.791« — (isto, 42).

¹⁶⁹ Usp. isto, 41.

¹⁷⁰ Rezultati popisa... 1972. g., 147.

¹⁷¹ Usp. bilješku 157.

¹⁷² Kako 69 tabela s podacima sadrži mnoštvo, za nas, nevažnih informacija o suvremenom stanju i problemima sudionika NOR-a, i kako je u svakoj tabeli, koje obuhvaćaju podatke razvrstane po različitim kriterijima i obilježjima, prisutno manje ili više tih informacija, mi nećemo navesti sve tabele, pa čak ni pojedine tabele u cjelini, već samo one dijelove tabela u kojima su sadržani podaci od značenja za naslovljenu problematiku. U samim tabelama dati su prvo podaci, odn. pregled za cijelu SRH, i to za sve sudionike (s utvrđenim i neutvrđenim posebnim stažom) — (t. 1-1. do t. 1,18.) i posebno za sudionike NOR-a s utvrđenim stažom u dvostrukom trajanju (t. 2-1. do t. 2-9., t. 3-1. do t. 3-12., t. 4-1. do t. 4-6., t. 5.1. do t. 5-5. i t. 6-1. do

daje nam podatke o strukturi koja nas najviše zanima — o socijalnoj strukturi (dati su samo podaci o sadašnjim zanimanjima sudionika). To mu je i najozbiljniji nedostatak. Naravno, taj nedostatak nije krivnja autora popisa, jer njima i nije bio cilj popisivanje toga obilježja sudionika. Mogući prigovor više se odnosi na pomanjkanje suradnje i koordinacije u zanimanju i radu znanstvenih i drugih ustanova kojima je osnovni zadatak istraživanje problematike radničkog pokreta, KP i socijalističke revolucije u Hrvatskoj i SUBNOR-a. Kako su istraživanja te vrste veoma skupa i, zbog toga, nedostupna znanstvenim ustanovama, propuštena je prilika da se s pomoću jednog konkretnijeg upitnika, a za relativno neznatna novčana sredstva, dobiju širi i bogatiji podaci iz problematike revolucije, a u tom sklopu i iz problematike struktura sudionika. Prava dimenzija toga propusta još je jače izražena time što je taj popis bio posljednji, odn. što se popisi takve vrste neće više vršiti na području SRH.

Osim tih popisa mogu se u literaturi naći i neki manji rezultati istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj,

t. 6-3.), a zatim podaci, odn. pregled po općinama, također za sve sudionike zajedno (t. 7-1.) i posebno za one sudionike koji imaju utvrđen staž u dvostrukom trajanju (t. 8-1. do t. 8-16).

Sljedeće tabele sadrže podatke upotrebljive za istraživanje struktura sudionika NOR-a, a odnose se na cijelu Hrvatsku: a) *sudionici ukupno*: 1-1. prema spolu i godini stupanja u NOR (usp. Dodatak — t. 3), 1-2. prema spolu i starosti (od ukupno 228.474 sudionika bilo je 43.660 žena, a po godini starosti ima ih do 39 g. 70-15, 40-44 g. 12.838 — 2.815, 45-49 g. 60.394 — 14.581, 50-54 g. 45.961 — 9.874, 55-59 g. 30.184 — 4.758, 60-64 g. 36.881 — 4.889, 65-69 g. 23.747 — 3.194, 70-74 g. 12.156 — 1.956, od 75 i više godina 5.921 — 1.493 i nepoznato 322 — 85), 1-4. prema republici-pokrajini rođenja i odlaska u NOR (usp. Dodatak — t. 4), 1-5. prema spolu i narodnosti (usp. Dodatak — t. 5), 1-12. od 1941. do 1945. u zatvorima i logorima prema narodnosti (u zatvorima i logorima bilo je ukupno 22.595, odn. 17.457 sudionika, od toga Crnogoraca 150 (u zatvorima) — 118 (u logorima), Hrvata 15.499 — 10.668, Makedonaca 48 — 26, Muslimana u smislu narodnosti 37 — 17, Slovenaca 385 — 417, Srba 3.901 — 4.377, Jugoslavena nacionalno neopredijeljenih 2071 — 1490, onih koji se nisu izjasnili 52 — 28, Rusa 24 — 12, Čeha 110 — 71, Talijana 72 — 55, Mađara 50 — 33, Slovaka 20 — 8, ostalih 74 — 65 i nepoznato 102 — 72), 1-13. prema starosti, spolu i vremenu stupanja u NOR, 1-16. prema vremenu stupanja u NOR, narodnosti i republici-pokrajini rođenja; b) *sudionici s utvrđenim stažom u dvostrukom trajanju*: 2-1. prema starosti, spolu i vremenu stupanja u NOR, (ukupan broj ovih sudionika je 149.963, od toga žena 24.437), 2-9. omladinci — sudionici NOR-a prema starosti, spolu i godinama priznatim za mirovinu (ukupan broj ovih sudionika je 33.823, od toga žena 4871; do 39 god. starosti ima ih 27 — 5, 40-44 god. 7599 — 1477 i 45-49 god. 16.197 — 3.389), 3-1. prema godini stupanja u NOR, spolu i starosti, 3-3. prema godini stupanja u NOR, narodnosti i republici-pokrajini rođenja, 3-11. omladinci sudionici NOR-a prema godinama stupanja u NOR, spolu i godinama priznatim za mirovinu, 3-12. od 1941. do 1945. u zatvorima i logorima prema godini stupanja u NOR i narodnosti, 4-3. prema republici iz koje su otišli u NOR i narodnosti, 5-1. ratni vojni invalidi prema vremenu stupanja u NOR, grupi invaliditeta i osnovi zdravstvenog osiguranja (ukupan broj sudionika NOR-a — ratnih vojnih invalida je 21.499) i 5-2. ratni vojni invalidi prema grupi invaliditeta, narodnosti i starosti. Naravno, ništa manje zanimljive nisu tabele koje sadrže podatke o sudionicima razvrstanim po općinama SRH (105 općina), posebno ona koja sadrži pregled za sve sudionike zajedno (t. 7-1.), kao i one koje daju podatke samo za one sudionike NOR-a koji imaju utvrđen staž u dvostrukom trajanju (t. 8-1. prema spolu i starosti, t. 8-3. prema spolu i vremenu stupanja u NOR, t. 8-4. prema spolu i republici rođenja i t. 8-5. prema spolu i narodnosti) i za sudionike-ratne vojne invalide (t. 8.13. prema grupi invaliditeta i spolu). Ovi podaci naročito su korisni za istraživanje razvoja NOR-a po regijama, kao i za istraživanje nacionalne strukture sudionika po regijama SRH.

međutim, oni za istraživanje te problematike nemaju veće značenje. Većina tih rezultata, odn. podataka, uglavnom se odnosi na vojno-politički aspekt rata i revolucije, a i to samo za pojedina područja (regije) ili pojedine vojne jedinice u toku rata i revolucije u Hrvatskoj.¹⁷³ Spomenimo još da je, slično kao i za cijelu Jugoslaviju, moguće iz poslijeratnih podataka (do 1953. god.) izvesti zaključke i o socijalnoj strukturi članova KPH za razdoblje od 1941. do 1945. godine.¹⁷⁴

Iz ovog pregleda rezultata istraživanja struktura sudionika vidljivo je da u hrvatskoj historiografiji NOB-a i socijalističke revolucije ne postoji, ne samo ni jedno cjelovitije istraživanje, nego ni jedan pokušaj obrade te problematike. Zbog toga smo ovdje prisiljeni, premda to prelazi naslovljeni okvir pregleda dosadašnjih istraživanja te problematike, izložiti

¹⁷³ Ovdje navodimo samo neke radove koji sadrže podatke takvog karaktera, a i to samo one koje je izdao IHRPH u Zagrebu.

Usp., npr., *Milan Bekić, Ivo Butković, Slavko Goldstein*, Okrug Karlovac 1941., Zagreb 1965 (u kazalu osobnih imena na 339—368 str. iznijeti su podaci o osobama koje se spominju u knjizi, a odnose se na zanimanje i mjesto stalnog boravka prije rata, na najznačajnije djelatnosti odn. funkcije samo u 1941. god. i na sadašnje stanje), *Svetozar Tintor*, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb 1968 (u knjizi su dati podaci iz kojih je vidljivo da su, po socijalnoj strukturi, u diviziji dominirali radnici, a, po nacionalnom sastavu, da su većinu činili Hrvati; usp. preglede socijalno-nacionalnog sastava boraca 13. PGUD u tabelama 4 (30. studenog 1943) na 280, 6 (29. veljače 1944) na 282 i 10 (28. rujna 1944)) na 286 str., preglede istog sastava starješina 13. PGUD na 81 (svibanj 1943), 279 (T. 3 — 30. studenog 1943), 283 (t. 7 — 29. veljače 1944) i 285 str. (t. 9 — 28. rujna 1944) i preglede organizacija KPH 6. brigade pri ulasku u sastav 13. divizije na 82 i članova i kandidata KPH i članova SKOJ-a 13. PGUD na 288 str. (t. 12 — 30. studenog 1943); autor je do podataka došao na temelju izvoda iz dokumenata Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i IHRPH u Zagrebu); *Danilo Ribarić*, Borbeni put 43. istarske divizije, Zagreb 1969, usp. pregled socijalnog i nacionalnog sastava jedinica operativnog štaba za Istru 22. VIII 1944. god. na 258 str., na temelju podataka iz Zbornika dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda (od 1970. g. ova edicija, koju već od 1949. g. izdaje Vojnoistorijski institut u Beogradu, ima ovaj naziv), tom V, knj. 31, 312); *Andrija Tus*, Bribir u revolucionarnom pokretu i oslobodilačkom ratu, Zagreb 1971 (u knjizi su navedeni popisi poginulih i umrlih boraca i rukovodioca NOV, POJ i JNA (297—302) i poginulih aktivista političkih organizacija NOP-a (303—304) i žrtava fašističkog terora (305—306); ovi popisi sadrže podatke o socijalnoj strukturi poginulih, ali ih treba uzimati s rezervom, jer u prva dva popisa većinu čine radnici, a u trećem kućanice i radnici, dok u sva tri popisa nema ni jednog (!) seljaka).

Naravno, slični podaci nalaze se i u mnogim drugim radovima, u prvom redu u monografijama pojedinih jedinica. Najviše takvih podataka nalazi se u spomenutom Zborniku dokumenata . . ., čiji se tom V. odnosi na Hrvatsku, ali se ti podaci ne mogu tretirati kao literatura, pošto su suvremeni izvori, te se u tekstu i ne spominju. Ipak, za primjer, može se ovdje navesti nekoliko podataka o socijalnoj strukturi pojedinih vojnih jedinica iz tog Zbornika. Npr. Drugi bataljon PO Korduna i Banije, prosinca 1941., bio je sastavljen od 5,3% radnika i 94% seljaka (usp., n. dj., (Zbornik dokumenata . . .), tom V, knj. 2, 258—259); Prva slavonska brigada, listopada 1942, obuhvaćala je u svojim redovima 13,7% radnika, 81,9% seljaka i 3,3% intelektualaca (usp., n. dj., tom V, knj. 8, 199); Grupa primorsko-goranskih odreda, srpnja 1943, imala je 64% radnika i zanatlija, 31% seljaka i 3,8% službenika (usp., n. dj., tom V, knj. 17, 339); Drugi hrvatski korpus, listopada 1943, imao je, od ukupnog broja pripadnika, 19,6% radnika i zanatlija, 75,5% seljaka i 3,5% intelektualaca i službenika (usp., n. dj., tom V, knj. 20, 11); itd.

¹⁷⁴ Usp., npr., *J. Jelić — I. Magdalenić*, Položaj, uloga i stavovi komunista u selima (rezultati neposrednog istraživanja), u: *S. Šuvar* i dr., Društvene promjene . . ., 278—280 (1953. g. je, od 138.248 članova SKH, bilo 30.122 ili 21,8% seljaka).

bar neke historiografske pokušaje obrade te problematike u drugim republikama Jugoslavije. Od tih pokušaja svakako su, po našem mišljenju, najbolji oni koje su izvršili N. Bajić (za BiH, 1941), Ivan Križnar (za Gorenjsku i Štajersku, 1941) i V. Đuretić (za Zetu, 1941).¹⁷⁵ Uz to, što je mnogo važnije, u tim pokušajima su obrađeni različiti dijelovi Jugoslavije (i to za isto razdoblje) i primijenjeni različiti metodološki postupci, tako da iz rezultata tih obrada možemo uočiti neke razlike u osnovnim karakteristikama struktura sudionika i ponašanjima društvenih skupina u revoluciji u pojedinim dijelovima Jugoslavije, kao što možemo i uvidjeti da je do tih rezultata moguće doći upotrebom najrazličitijih metodoloških postupaka, što, sve zajedno, ukazuje na to da je u jugoslavenskoj historiografiji, ipak, prisutno nastojanje obogaćivanja problema istraživanja rata i revolucije, odn. osuvremenjivanja historiografije, što je u skladu s navedenim mišljenjima o potrebi interdisciplinarnе suradnje i upotrebe metoda drugih društvenih nauka u historiografskim istraživanjima, posebno ako ona obrađuju problematiku novije povijesti.

N. Bajić je prva, u nas, pokušala primijeniti historijsko-sociološki pristup u obradi problema rata i revolucije za jednu zemlju Jugoslavije u cjelini.¹⁷⁶ Njeno istraživanje socijalnih grupa u ustanku BiH 1941. god., s osvrtom na njihov položaj prije rata, zasniva se na nepotpunim izvorima (rezultati predratnog statističkog popisa stanovništva iz 1931. god. i podaci popisa boraca NOR-a BiH iz 1961. god. u organizaciji SUBNOR-a), što utječe na karakter rezultata. Naime, zbog toga je moguće pratiti i izlagati samo opća obilježja i ponašanja socijalnih grupa, odn. samo globalno stanje i procese.¹⁷⁷ Uz to, u doba izvora, nije moguće sagledavanje socijalne pripadnosti pojedinih kategorija stanovništva, odn. sudionika, jer se u oba popisa umjesto socijalne pripadnosti navode zanimanja stanovnika. odn. sudionika.¹⁷⁸ I sama N. Bajić smatra da će, zbog tih razloga, tek daljnja istraživanja takve vrste omogućiti potpunu »sociološko-historijsku obradu ovog problema i donošenje meritornijih zaključaka«.¹⁷⁹ Ipak, to nimalo ne umanjuje značenje toga istraživanja, već

¹⁷⁵ Usp. N. Bajić, Prilog proučavanja socijalne strukture..., 147—161; I. Križnar, Socijalna i politička pripadnost boraca partizanskih jedinica u Gorenjskoj i Štajerskoj u 1941. g., VIG 6/1966, 29—45; V. Đuretić, Zeta u crnogorskom ustanku 1941. g., IZ 1—2/1971, 103—122.

¹⁷⁶ »Taj rad je svakako novina (...). Novina je u demonstraciji istorijsko-sociološkog pristupa ustanku« — (B. Petranović, Diskusija na naučnom skupu u Drvaru (7.—9. X 1971) u: 1941. u istoriji naroda BiH, 649.

¹⁷⁷ Usp. N. Bajić, n. dj., 148.

¹⁷⁸ »Tako u rezultatima popisa (iz 1931. god. — prim. I. G.), stanovništvo je klasificirano samo u pet tzv. klasa zanimanja, a zanimanja su svedena na osam grupa, što ne pruža dovoljno mogućnosti za sagledavanje i praćenje stanja i položaja socijalnih grupa i razlika u bosanskohercegovačkom društvu između dva svjetska rata. Na slične teškoće nailazi se i sa popisnicama poginulih i preživjelih učesnika NOR-a, koji su klasificirani u osam grupa: 1) seljaci, 2) radnici, 3) zanatlije, 4) službenici, 5) studenti i daci, 6) trgovci i ugostitelji, 7) vojna lica, žandarmi, policajci, 8) domaćice. Iz njih se ne može utvrditi bliža socijalna pripadnost boraca (...). Tako se ne može odrediti socijalna razlika među seljacima, što bi za ovu temu bilo neophodno, nemoguće je utvrditi o kakvoj se kategoriji radnika radi, ne zna se da li se pod oznakom »zanatlije« misli na vlasnika zanatske radnje ili zanatskog radnika i sl.«; (isto, 147—148).

¹⁷⁹ Isto, 161.

samo govori o njegovom opsegu.¹⁸⁰ Potrebno je istaći da N. Bajić u svom istraživanju ne obrađuje samo socijalnu, već djelomično i nacionalnu stranu opredjeljivanja pojedinih društvenih grupa u 1941. godini.¹⁸¹ Za bolje razumijevanje obiju vrsta opredjeljivanja bilo bi, naravno, potrebno obratiti pažnju na karakteristike socijalnog i nacionalnog položaja svake pojedine socijalne i nacionalne grupe prije rata u BiH. Međutim, nas ovdje prvenstveno zanima položaj i ponašanje pojedinih društvenih grupa u ratu, a naročito socijalna strana toga problema, pa, zbog toga, nju ovdje i prikazujemo. Najvažniji rezultati toga istraživanja mogli bi se rezimirati ovako: rat unosi »u sve socijalne grupe nove elemente koji (dovode) do promjena u njima i među njima i (utiču) na otpočinjanje procesa njihovog destrukturiranja«;¹⁸² u općem ustanku, pod rukovodstvom KP, sudjeluju dijelovi svih socijalnih grupa na ustaničkom području;¹⁸³ među sudionicima NOR-a, odn. ustanka, najbrojniji su i ovdje seljaci (69,50%), pa tek onda radnici (19%), dok na ostale socijalne grupe otpada tek 11,50% od ukupnog broja sudionika (27.800);¹⁸⁴ ipak je sudjelovanje radnika, izraženo u postocima, gotovo dvostruko veće od njihova broja u ukupnoj masi aktivnog stanovništva BiH prije rata;¹⁸⁵ proces daljnjeg socijalnog destrukturiranja sudionika nastavlja se, već od samog početka ustanka, snažnim međusobnim približavanjem pripadnika pojedinih socijalnih grupa, premda svaka socijalna grupa unosi u ustaničke redove svoje osnovne karakteristike, koje dovode, naročito na samom početku ustanka, i do razlika u ponašanju sudionika.¹⁸⁶ Čini nam se, međutim, da je najveća vrijednost toga istraživanja sadržana u analizi ponašanja i obima sudjelovanja pojedinih kategorija sudionika određenih njihovim socijalnim porijeklom.¹⁸⁷ Značajno je da N. Bajić pri tom, prvi put u istraživanjima takve vrste, pravi distinkciju između radnika vezanih za selo (radnici-seljaci) i onih iz grada (industrijski radnici).¹⁸⁸ Naravno, značenje ne ogleda se samo u toj distinkciji — ona je rezultat stvarne strukture radništva u BiH prije rata — već u sagledavanju razlika u ponašanju tih dviju radničkih kategorija prema ustanku. Naime, suprotno očekivanjima, radnici-seljaci (mahom pilanski, šumski i željeznički radnici i dio rudara) sudjeluju u ustanku u relativno većem broju od industrijskih radnika.¹⁸⁹ Naglasimo, na kraju, da usprkos nekim nedo-

¹⁸⁰ »Ovim prilogom [...] je bilo moguće utvrditi samo strukturu sudionika socijalnih grupa koje su ušle u ustanak, broj ustanika po oblastima i užim teritorijama BiH i, samo djelomično, motive koji su ih opredijelili za ustanak, njihovo ponašanje i proces destrukturiranja pojedinih socijalnih grupa u ustanku naroda BiH 1941. g.« — (isto, 161).

¹⁸¹ Usp. B. Petranović, n. dj., 649.

O nacionalnoj strani opredjeljivanja za ustanak usp. N. Bajić, n. dj., 153—155.

¹⁸² Isto, 153.

¹⁸³ Usp. isto, 153

¹⁸⁴ Usp. isto, 155 (postoci se navode na temelju popisnih materijala SUBNOR-a). »Prema socijalnoj strukturi, među učesnicima prve godine NOR-a bilo je 19.345 seljaka, 5.241 radnik, 668 zanatlija, 541 službenik, 249 trgovaca i ugostitelja, 174 vojna lica, 921 student i đak i 672 žene domaćice« — (isto, 155).

¹⁸⁵ Usp. isto, 155.

¹⁸⁶ Usp. isto, 156—157.

¹⁸⁷ Usp. isto, 156—157 i 159—161.

¹⁸⁸ Usp. B. Petranović, n. dj., 650.

¹⁸⁹ Usp. N. Bajić, n. dj., 159.

stacima toga istraživanja, logičnih za obradu tako kompleksne problematike u uvjetima nepostojanja najosnovnijih podataka, sličnih istraživanja, timskog rada i sl., ono ostaje najbolji primjer proučavanja struktura sudionika za jednu zemlju Jugoslavije.¹⁹⁰

I. Križnar je, u nas, prvi obradio socijalne i druge strukture sudionika NOB-a i socijalističke revolucije za određene regije (Gorenjsku i Štajersku) jedne jugoslavenske zemlje (Slovenije). Njegovo istraživanje, vremenski ograničeno na 1941. god., zasniva se na popisima boraca partizanskih jedinica tih regija i na kasnije prikupljenim podacima o njima, tako da je zasnovano na potpunijim izvorima od bilo kojeg sličnog istraživanja u nas.¹⁹¹ Primjena historijske ankete i uočavanje specifičnosti u formiranju i razvoju partizanskih jedinica u tim dvjema regijama neobično je značajno za proučavanja takve vrste. Naime, ta vrsta ankete, u kojoj se svjedočenja na temelju upitnika uspoređuju s najrazličitijim pisanim izvorima i u kojoj se iz pisanih izvora dobivaju podaci na temelju istog upitnika, kao i regionalan pristup, predstavljaju izvrstan primjer da je proučavanje struktura sudionika moguće bez suprotstavljanja, pa ni u najmanjem detalju, načelima historiografskog istraživanja, kao i da je u obradi te problematike potrebno pokazivanje razlika po regijama, jer one realno postoje, pa bi se, npr., za slična istraživanja u Hrvatskoj trebalo toga i pridržavati. Osnovne nedostatke toga istraživanja vidimo u tome što I. Križnar socijalnu strukturu sudionika daje po zanimanjima, a i po nekim kategorijama koje ne predstavljaju socijalne grupe (đaci i studenti), premda taj nedostatak pokušava ispraviti time što daje posebno i pregled socijalnog porijekla svih sudionika. Dalje, struktura sudionika ne dovodi se u vezu sa socijalnom strukturom predratnog društva, odn. autor ne daje i pregled odnosa pojedinih društvenih klasa i slojeva za Gorenjsku i Štajersku prije rata, a bez toga je nemoguće, osim posredno, bilo što zaključiti o stvarnom značenju sudjelovanja pojedinih kategorija stanovništva u revoluciji. Najvažniji rezultati toga istraživanja, koji su to značajniji što se odnose na niz struktura sudionika, mogu se svesti na ovo: partizanske su jedinice formirane 1941. god., zahvaljujući anti-sektaškoj politici KPS i akcijama okupatora (teror, iseljavanja, oštre vojne mjere i sl.), okupljale sve antifašistički raspoložene Slovence bez obzira na njihovu predratnu političku i socijalnu pripadnost; već u jesen 1941. god. prevladana je teritorijalnost partizanskih jedinica i one se, od tada, bore na mnogo široj teritoriji od one na kojoj su formirane;¹⁹² to je, vjerojatno, proizlazilo iz činjenice što su većinu sudionika činili radnici (ostaju u apsolutnoj većini sve do kraja 1941. god.), za kojima slijede zanatlijski pomoćnici, pa tek onda, na trećem mjestu, seljaci;¹⁹³ takav unutrašnji sastav sudionika čini se da je posljedica veoma teških uvjeta

¹⁹⁰ Neke primjedbe (uz pozitivnu ocjenu ovog istraživanja) i neke korisne sugestije usp. u: *B. Petranović*, n. dj., 650—651.

¹⁹¹ O poteškoćama oko rekonstruiranja brojnog stanja, odn. jediničnih spiskova pojedinih partizanskih jedinica, upotrijebljenoj arhivskoj građi i literaturi i popisu partizana, koji su, putem jednoobraznih upitnika, izvršili 1961. god. nadalje suradnici Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani, usp. u: *I. Križnar*, n. dj., 28—31.

¹⁹² Usp. isto, 42.

¹⁹³ Brojčane pokazatelje za socijalnu strukturu partizanskih jedinica usp. u: isto, 35 (u Gorenjskoj) i 40 (u Štajerskoj).

stvorenih okupacijom, tako da u partizanske jedinice, uglavnom, odlaze klasno-svjesni dijelovi društvenih klasa i slojeva, dakle, ne slučajno u najvećem broju radnici; na težinu uvjeta i radničku većinu ukazuju, posredno, i neke druge strukture sudionika, kao što su spolna i starosna, i raspored sudionika po školskoj kvalifikaciji;¹⁹⁴ međutim, podaci o tome da 1941. god. četvrtinu gorenjskih partizana čine članovi i kandidati za članove KPS i članovi SKOJ-a, odn. da je gotovo trećina ukupnog broja partizana bila komunistički orijentirana (ako se uzmu u obzir i simpatizeri Partije), i da četiri petine štajerskih partizana čine komunisti (razlika u broju komunista proizlazi iz težine uvjeta), još rječitije govore »o ulozi radničke klase i komunista u procesu formiranja partizanskih jedinica na slovenačkoj teritoriji pod nemačkom okupacijom, a i (o značaju) njihova učešća u tim jedinicama«;¹⁹⁵ socijalna i politička pripadnost partizana iz 1941. god. pokazuje da su, dakle, sudionike u većini sačinjavali klasno-svjesni pojedinci iz radnih slojeva koji su mogli ostvariti želju masa za nacionalnim i socijalnim oslobođenjem i dati NOB-u specifičan karakter narodne revolucije.¹⁹⁶

Prvi pokušaj obrade uzroka i oblika ponašanja pojedinih društvenih skupina u ustanku jedne regije (Zeta 1941. i prvi mjeseci 1942. god.), isključivo na temelju ankete (anonimnog upitnika), iako nepotpune (veliki dio sudionika nije odgovorio na upitnik), ličnih razgovora i posmatranja, izvršio je, u nas, V. Đuretić. Ta anketa nije nastala iz »modnih« razloga, odn. nije rezultat težnje za upotrebom ankete u historiografskim istraživanjima pod svaku cijenu, već je određena potrebom za potpunijim empirijskim sagledavanjem događaja u Zeti. Naime, nedostatak pisanih izvora i sumarnost i nepreciznost sačuvanih sjećanja sudionika ustanka onemogućili su to sagledavanje.¹⁹⁷ Uz to, to proučavanje predstavlja i prvi pokušaj kombinirane upotrebe sociološko-historijskog i sociološko-psihološkog pristupa u istraživanjima problematike rata i revolucije u nas.¹⁹⁸ Prema tome, zbog navedenog dvostrukog karaktera i cilja ankete, V. Đuretić je mogao izvršiti i rekonstrukciju zbivanja i izvesti neke zaključke o ponašanju različitih društvenih grupa u i prema ustanku u Zeti. Kako se rezultati ankete ne odnose direktno na problematiku struktura sudionika nećemo ih ovdje opširnije ni izlagati, premda smatramo da su osnovni zaključci o socio-psihološkom stanju ljudi i organizacija Zete u predratnom i ratnom periodu veoma zanimljivi i korisni za bolje razumije-

¹⁹⁴ Podatke za te strukture usp. u: isto, 35 i 40.

¹⁹⁵ Brojčane pokazatelje o političkoj pripadnosti prvoboraca usp. u: isto, 35 i 40. Usp., također, podatke o ranijim sudjelovanjima prvoboraca u revolucionarnom radničkom i drugim pokretima i motivima (povodima) sudionika za pristupanje ustanku (isto, 36 i 41).

Korisni su, posebno s obzirom na unutrašnju strukturu partizanskih jedinica, i podaci o brojnom smanjivanju i osipanju sudionika iz partizanskih redova već u 1941. god., broju poginulih (usp. isto, 36 i 41) i obimu represalija nad partizanskim porodicama (usp. isto, 37 i 40—41).

¹⁹⁶ Isto, 43.

¹⁹⁷ Usp. V. Đuretić, n. dj., 103.

¹⁹⁸ »Cilj rada, dakle, nije samo prosta rekonstrukcija ustaničkih zbivanja, nego i analiza onih procesa koji su, zamagljeni ideološkim i političkim strujanjima burnog vremena, ostali manje objašnjeni« — (isto, 103).

vanje te problematike.¹⁹⁹ Zašto smo ih onda ovdje ipak naveli? To smo učinili iz dva osnovna razloga. Prvo, ovo istraživanje pokazuje opravdanost primjene ankete (u uvjetima nepostojanja potpunijih izvora) pri obradi određenih problema rata i revolucije u nas. Time se potvrđuje opravdanost zahtjeva za upotrebom ankete u historiografskim istraživanjima.²⁰⁰ Drugo, ono pokazuje, a to je još važnije, da je primjenom ankete moguće dobiti korisne podatke socijalno-psihološkog karaktera, bez kojih

¹⁹⁹ Rezultate ankete usp. u: isto, 104—122.

Ovdje ćemo, ipak navesti neke rezultate ove ankete i ovog istraživanja, ali samo one koji se najdirektnije odnose na problematiku struktura sudionika:

1. Uticaj KPJ, zbog nepostojanja osnovnih društveno-ekonomskih pretpostavki, »nije bio uticaj nad idejno-politički potpuno orijentiranim masama, (...) nego prije svega vladavina širokim oslobodilačkim raspoloženjem: jer u prvom su redu bili patriotski, pa tek onda socijalni interesi« (isto, 104).

2. I antifašizam i sovjetizam (sa svojom revolucionarnom i tradicionalnom komponentom) omogućavaju široku klasno-političku solidarnost masa. »I u jednom i u drugom slučaju idejno-politički frontovi ne mogu biti razgraničeni, osim na nivou avangardi« (isto, 110).

3. U Crnoj Gori, pa i u Zeti, vrlo veliki utjecaj na pokretanje i razvoj ustanka imala je socijalna pozicija rukovodstva. [...]. (Građanski prvaci) opozicionih partija [...] su i u postustaničkim vremenima uživali ugled, ukoliko nijesu bili otvoreno prookupatorski eksponirani. U [...] patrijarhalnim strukturama, kakve su bile crnogorske, njihove pozicije su određene ne samo njihovim ličnim vrijednostima nego i postojanjem jakih clemenata plemenskih i bratstveničkih odnosa. U oseki oslobodilačkog raspoloženja (naročito nakon neuspjeha na Pljevljima, XI, 1941. god. prim. I. G.) [...] ljudi se ponovo okreću starim »vodama« [...]. (Zbog toga postaje važna i činjenica da su članovi KP i većina partijskih rukovodioca bili malobratstvenički. Dakle, nisu bili u pitanju samo klasno-politički, nego prije svega realni društveni podsticaji.

Predstavnici KPJ [...] (stoga) ulaze u sukob sa ne više obezglavljenom »opozicijom«. Obracun sa starim »vodama« [...] popraćen (je) sa naglašenom klasno-političkom kategorizacijom: »kulak«, »buržu«, »petokolonaš«, »izdajnik« itd. Njegova pogubnost je u tome što ne vodi samo političkoj polarizaciji i konfrontaciji nego i ka konstituisanju patrijarhalnih struktura protiv NPO-a. Time ideološki i klasni stimulansi odlaze u drugi plan, što je glavni uslov za stihijni građanski sukob« — (119—121).

²⁰⁰ Međutim, bilo bi nekorektno ne navesti da ovo istraživanje, u isti mah, daje argumente i »protivnicima« upotrebe ankete u historiografiji, pošto je i ova anketa opterećena slabostima na koje su neki jugoslavenski historičari ukazivali (usp. ranije dijelove teksta). Tih slabosti je svjestan i V. Đuretić (»Anketa [...] pokazuje da su odgovori ispitanika dosta zasićeni ondašnjim i savremenim ideološko-političkim normativizmom i određeni njihovom sadašnjom društvenom pozicijom« — isti, Neki teorijsko-metodološki problemi..., 31—32) — (kao primjer osuvremenjivanja odgovora ispitanika usp., npr., isti, Zeta..., 109: Na pitanje o viziji (slici), novog i budućeg, socijalizma, jedan ispitanik (predratni zemljoradnik, a poslijeratni radnik) ističe da je socijalizam za njega bio »sistem jednakosti seljaka, građana i nacija, društvo u kome neće biti velikih razlika između radnika i direktora« — ili — 117: »Ispitanici su jedinstveni u mišljenju da je (pljevaljski) poraz vrlo vješto i uspješno iskorišćen od strane onih snaga koje su govorile o nemogućnosti otpora okupatoru u datim uslovima. Najveći dio tih snaga nazivan je 'četničkim elementima' i 'nacionalistima', iako se tada o četništvu u pravom smislu te riječi nije moglo ni govoriti.«) Međutim, usprkos prisutnoj »idejno-političkoj kategorizaciji iz kasnijih vremena« (isto, 117), V. Đuretić smatra da »mišljenja savremenika, dobijena putem upitnika, daju mogućnost da se, korišćenjem istorijske distance u njihovom rezonovanju, bolje sagleda društveno-politički smisao i karakter datog procesa« (isto, 103). Uostalom, naglašava on, »provjeravanje objektivnosti je moguće ako upitnik sadrži pitanja koja nisu neposredno vezana za ispitanikovu ličnost, nego se odnose na ponašanje drugih« (isti, Neki teorijsko-metodološki problemi..., 32). Te činjenice, kao i pomanjkanje izvora, ipak dovoljno govore o potrebi korištenja ankete (bar u sličnim slučajevima) u historiografskim istraživanjima.

je nemoguće šire razumijevanje problematike rata i revolucije u nas, naročito problematike strukture sudionika²⁰¹

Naravno, u jugoslavenskoj historiografskoj literaturi susreće se i niz drugih, manjih istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u nas. (Prvenstveno mislimo na rezultate ostalih popisa živih sudionika NOR-a koje su, više puta i u različito vrijeme, vršile organizacije SUBNOR-a u drugim republikama Jugoslavije, ali i na neke rezultate koji se odnose na strukture pojedinih vojnih jedinica, pojedinih kategorija sudionika (npr. heroje), pojedinih vojnih cjelina (npr. Mornaricu NOVJ), pa čak i pojedinih bitaka (npr. Sutjeske, itd.), međutim, ne smatramo potrebnim da ih ovdje šire prikazujemo.²⁰²

Na kraju ovog pregleda literature o dosadašnjim istraživanjima struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije čini nam se važnim spomenuti, kao primjer kojeg se treba kloniti, jedan rad Veseljka Huljića,²⁰³ u kojem je prisutna, uz proučavanje socijalno-klasnih predispozicija opredjeljivanja za NOB i revoluciju, koncepcija automatsko-spontanog razvoja povijesti, odn. u kojoj povijesno zbivanje i njegovi rezultati imaju

²⁰¹ Usp. isto, 32.

²⁰² Usp., npr., ediciju Prva proleterska, Beograd 1963, I, 680—748 (na osnovu spiska sa kraćim podacima o sudionicima, vidljivo je da je socijalna struktura ove brigade bila, na dan formiranja (22. XII 1941. god.), ovakva: radnika 38%, seljaka 26%, đaka, službenika, studenata 33,3%, ostalih 2,7%); popise SUBNOR-a u drugim republikama Jugoslavije, odn. popise republičkih savjeta za boračka i invalidska pitanja (posljednji popis iz 1972. god. nije, na žalost, izvršen u svim republikama istovremeno, kao što je bilo predviđeno, a rezultati za sve republike nisu do sada ni objavljeni); Zbornik narodnih heroja Jugoslavije (u redakciji *D. Milenkovića*), Beograd (1957), 907—910 (od veljače 1942. g. do kraja 1957. god. Ordenom narodnog heroja odlikovano je 1307 boraca i rukovodilaca NOB-a (1220 muškaraca — 87 žena); 1957. god. bilo je 897 (835 — 62) mrtvih i 410 (395 — 15) živih heroja; pretežan dio heroja rođen je između 1906. i 1924. god.; socijalna struktura heroja, odn. struktura po zanimanjima: radnika 490 (ili 38%), seljaka 226, intelektualaca 489 (232 ili 47% od ukupnog broja intelektualaca su studenti i đaci), ostalih zanimanja 76 i neutvrđenih zanimanja 16 (na 908 str. dati su podaci o zanimanjima heroja); na području današnje SRH rođeno je 282 heroja, BiH 278, Srbije 259, Crne Gore 244, Slovenije 161, Makedonije 66 i u inozemstvu 17; više od 800 heroja bili su članovi KPJ ili SKOJ-a prije 1941. god., a ostali (oko 500) u većini su postali članovi tih organizacija u toku revolucije; u NOB je 1941. god. stupio (ne podrazumijeva se samo stupanje u oružanu jedinicu NOP-a) 1261 heroj, 1942. — 41, 1943. — 5); *Jovan Vasiljević*, Vojni i politički aspekti mornaričke aktivnosti na Jadranu (1941—1945), u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije...*, sv. 4, 1—12 (sredinom listopada 1944. god. Mornarica NOVJ imala je oko 6000 ljudi — od toga po socijalnom sastavu najviše radnika (54%) i seljaka (22%), a po nacionalnom sastavu Hrvata (90%), dok su ostali dio sačinjavali Slovenci (6,5%), Srbi (1,5%), ostali narodi Jugoslavije (0,9%) i narodnosti (1,1%), od kojih je najviše (0,6%) bilo talijanske narodnosti); *Miloš V. Hamović*, Socijalna, polna i starosna struktura poginulih boraca NOVJ u bici na Sutjesci 1943. g., Sarajevo 1973. (materijali naučnog skupa NOB u BiH i AVNOJ u 1942—1943. god.), 1—11 (na temelju podataka organizacija boraca i izjava preživjelih sudionika; nisu obuhvaćeni svi poginuli, a za različite strukture i taj smanjeni broj je različit — i jedno i drugo proizlazi iz nedostatka izvora; među poginulima bilo je 3.400 ili 70% seljaka, 573 ili 11,8% radnika, 305 ili 4,4% zdravstvenih i prosvjetnih radnika, 26 ili 0,5% službenika i 123 ili 2,5% ostalih; među poginulima bilo je 5986 muškaraca i 590 ili 8,7% žena; 3414 ili 68% bilo je mlađe od 25 god., odn. 4.087 ili 81% bilo je mlađih od 30 god. života; samo 195 poginulih boraca bilo je starije od 40 god.; prosječna starost poginulih — 23,9 godina; sve strukture date su i po jedinicama koje su sudjelovale u bici — usp. str. 5, 7 i 9—10); itd.

²⁰³ *V. Huljić*, Prilog proučavanju socijalno-klasnih predispozicija opredjeljivanja za otpor i oružanu borbu pod rukovodstvom KP, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije...*, sv. 5, 1—27.

spontano-deterministički karakter, a sam čovjek, kao tvorac povijesti, uklapa se u shemu sistema koji funkcionira po nekim svojim imanentnim zakonima. Doduše, to proučavanje ima i svoju dobru stranu — u njemu su određeni brojčani odnosi najvažnijih društvenih grupa u Jugoslaviji prije rata (radnici, seljaštvo i buržoazija i malograđanski slojevi), premda se i one u pojedinim slučajevima čudno određuju (omladina svih slojeva) (!), do kojih je V. Huljić došao na temelju proračuna prema popisu stanovništva Jugoslavije iz 1931. god. i uvećanih rezultata toga popisa za svaku društvenu grupu (ukupan broj pripadnika svake grupe: preračunati rezultati popisa pomnoženi s tri člana porodice + prirast od 10⁰% za razdoblje od 1931. do 1941. god.).²⁰⁴ Međutim, zaključci koje, iz tako statistički određenih odnosa društvenih grupa, izvodi autor, nisu prikladni, bar ne u sklopu marksističke koncepcije društvenih nauka, kao okvir za shvaćanje odnosa ličnosti (i društvenih grupa) i društva.²⁰⁵ Uostalom, nije ispravno izvoditi konkretne društveno-političke odnose samo na osnovi statističkih podataka o datim socijalnim strukturama, a kamoli statistički »predodređivati« karakter ponašanja određenih socijalnih grupa u ratu i revoluciji, pošto statistički i drugi kvantitativni podaci dobivaju svoje puno značenje i smisao tek u konkretnom kontekstu, odn. proučavanjem koje statističke pokazatelje o društvenoj strukturi istražuje i dovodi u vezu s realnim, stvarnim ponašanjem tih struktura u konkretnim povijesnim zbivanjima.²⁰⁶

²⁰⁴ Ne ulazeći u pitanje opravdanosti ili neopravdanosti tih proračuna, ovdje navodimo rezultate tog proučavanja: radnička klasa (proletariat) brojila je pred rat 3 mil. ljudi, seljaštvo više od 11 mil. (siromašno više od 9, a srednje manje od 2 mil.), buržoazija i malograđanski slojevi 0,8 mil. i omladina svih slojeva (16—25 godina starosti) oko 2,2 mil. — (usp. isto, 5—19).

²⁰⁵ Nikako se, stoga, ne može prihvatiti autorov zaključak da su »predispozicije socijalno-revolucionarnog karaktera siromašnih slojeva predusmjeravale [...] njihove pripadnike da se opredjeljuju za snage koje tijekom oslobodilačke borbe žele ostvarivati i klasno-revolucionarne ciljeve« i da je tek »kasnije [...] se razvijao aktivan otpor među svim (drugim — prim. I. G.) slojevima stanovništva« — (isto, 19).

Naime, mogućnost djelomične predvidljivosti budućih događaja, koja proizlazi iz mogućnosti predstavljanja ljudskih ličnosti i društvenih grupa, kad su one predmet naučne generalizacije, na nekoliko tipičnih načina, prvenstveno zbog toga što su, usprkos njihovoj kompleksnosti i teorijski beskonačnim varijacijama linije geneze, te liniji realno ograničenoj u praksi, ipak ne znači negaciju uloge subjektivnog faktora, čovjeka u povijesti, pa stoga, kada se na nivou društvenih struktura tretira problem uzročnosti, to treba raditi na način koji ne dovodi u pitanje momente samosvojne aktivnosti subjekta (usp. I. Kuvaić, n. dj., 104—105).

Dakle, u svakoj konkretnoj socijalnoj situaciji osim objektivnih uvjeta i tipičnih linija geneze (»Dijete je teoretski govoreći otvoreno za neograničen broj mogućnosti. No praktički djeca su u takvoj situaciji da ona dobivaju slične ili iste impulse. (I kod ljudi) [...] time se smanjuje vjerojatnost nepredvidljivosti budućih događaja« — isto, 105) djeluju i ostali faktori, a od njih je najvažnija samosvojna aktivnost subjekta (»Npr. često (se) kaže: ako su dane razne mogućnosti za investiranje novca, čovjek će uvijek izabrati onu koja je ekonomski najprobitačnija. — Ovo nije tačno! [...] Ako su dane razne mogućnosti za investiranje novca, čovjek — koji želi da poveća svoj imetak — uvijek će izabrati onu mogućnost koja je ekonomski najprobitačnija« — isto, 104).

²⁰⁶ Usp. V. Đuretić, Teorijsko-metodološki smisao..., 587—588.

»Kako se nacionalna buržoazija, izražena u brojkama, ponaša u stvarnosti [...]? Kako se radnička klasa određenog naroda ponaša prema sopstvenoj buržoaziji, prema radničkoj klasi drugog naroda, prema drugom narodu, prema buržoaziji drugog naroda, prema jugoslavenskoj cjelini? Odgovor na ova pitanja pokazae realnost ili nerealnost statističkih izraza društveno-političkih odnosa« — (isto, 589).

Gledajući u cjelini, možemo zaključiti da se, u nas, problematika socijalnih i drugih struktura sudionika revolucije ne obrađuje na zadovoljavajući način. Stoga je, očigledno, potrebno pristupiti, u okvirima jugoslavenske historiografije, ozbiljnijoj znanstvenoj obradi te problematike. Neznatan broj proučavanja takve vrste ukazuje na nemoć jugoslavenske historiografije da sama izvrši tu obradu. Ta ocjena, zbog gotovo ni jednog istraživanja struktura sudionika, posebno se odnosi na hrvatsku historiografiju, naročito onu koja istražuje problematiku radničkog pokreta, KP i socijalističke revolucije. Istraživanje socijalnih i drugih struktura u novijoj hrvatskoj povijesti (dakle, ne samo u vrijeme rata i revolucije) trebalo bi, stoga, postati bar jedan od glavnih zadataka hrvatske historiografije, ako već ne može biti to i za neke druge društvene nauke.

Teorijsko-metodološki pristup proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945. godine (zaključak)²⁰⁷

Nedostatak sistematskih znanstvenih istraživanja socijalnih, nacionalnih i drugih struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj očigledno je u raskoraku s težnjom za potpunijim objašnjavanjem i razumijevanjem problematike rata i revolucije u nas. Stoga je odnedavna stavljen, u okviru hrvatske historiografije, nešto jači naglasak na potrebu obrade te problematike, posebno što se vjeruje da je ona danas ne samo potrebna i nužna, već i moguća. Ako je to točno, a mi vjerujemo da jest, onda je potrebno, bar s pomoću najosnovnijih pitanja i problema, navesti, već u ovoj pripremnoj fazi rada, put i okvire istraživanja te problematike.

Poznato je da društvena struktura predstavlja mrežu povezanosti između svih individua određenog društva, te da nam, zbog toga, istraživanje struktura omogućava prodiranje u dublje slojeve realnosti. S pomoću marksističkog modela društvene strukture, u kojem se odražava najvažniji društveni odnos utkan u toj strukturi, moguće je izvršiti analizu pojedinih globalnih društava. U slučaju Hrvatske, prije i u vrijeme rata, najveću važnost imaju dvije posebne (parcijalne) strukture: klasno-socijalna i nacionalna. Naime, one predstavljaju, zbog svog dominantnog značenja, ključ za razumijevanje procesa i zbivanja u Hrvatskoj toga vremena.

²⁰⁷ Ovaj odjeljak napisan je na temelju vlastita dva ranija rada (usp. *I. Graovac*, n. dj. 155—159; i isti, *Teoretsko-metodološki pristup proučavanju promjena u strukturi stanovništva sela i grada tokom NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945. god.* (saopćenje podnijeto na VI kongresu historičara Jugoslavije u Budvi, X 1973. god.), *JIC*, 1974 (u štampi)) i, djelomično, predstavlja njihovu proširenu verziju. U njemu je, ne slučajno, izložen pristup koji je unekoliko sličan Đuretićevom pristupu toj problematici (usp. *V. Đuretić*, *Neki teorijsko-metodološki problemi...*, 42—54). To je i razumljivo i logično. Prvo, uglavnom se slažemo s njegovim pristupom. Drugo, bliskost problema i zalaganja za historijsko-sociološki pristup toj problematici čini nemogućim (i nepotrebnim) zasnivanje nekoga do kraja »originalnog« pristupa.

Kao što je vidljivo, obrada struktura odnosila bi se na područje današnje SRH, i to iz više razloga: a) ona je rezultat povijesnog procesa koji se proučava i pokazatelj promijenjene strukture; b) ona je kao konkretno-povijesna cjelina ili sistem relativno nezavisna od drugih globalnih društava; c) ona je, u isti mah, određena specifičnim, u odnosu na druge jugoslavenske cjeline, zbivanjima i procesima, i prije rata i u njegovu toku (na njenom, i šire od njenog područja, egzistira u vrijeme rata posebna kvislinska tvorevina, NDH, što je bitna specifičnost u odnosu na druge jugoslavenske zemlje; ništa manje značajna je specifičnost i kontinuirani uzlazni karakter revolucije u Hrvatskoj); d) njena se socijalna struktura, nadalje, bitno razlikuje od strukture drugih jugoslavenskih zemalja, a isto tako i nacionalna (istraživanje socijalnog totaliteta, u slučaju Hrvatske, ne može se zasnivati, premda je to inače najpogodnije, samo u okviru jedne nacionalno-konfesionalne grupacije); e) ona je, zbog općeg stanja u staroj Jugoslaviji, obilježena posebnim političkim procesima između dva rata, u kojima je izražena dominacija nacionalnog nad klasnim, što razvoj revolucije čini znatno složenijim; f) ona predstavlja, zbog specifičnosti ekonomske i društvene strukture, kulture i političkog razvoja, posebnu društveno-psihološku sredinu (to stvara karakteristični mentalitet, tradiciju, moral i sl., i utječe na svijest masa, kao i na opću političku i duhovnu atmosferu).

Pokazatelji struktura i rezultati istraživanja prijeratne i poslijeratne strukture na području SRH, kao i neki podaci o kretanjima struktura za vrijeme rata i revolucije, ukazuju na bitnu promjenu u strukturi hrvatskog društva. Međutim, naš interes nije usmjeren na strukturalne promjene koje se ostvaruju nakon revolucije, već na one koje se ostvaruju u razdoblju od 1941. do 1945. god., odn. na one koje su rezultat procesa i zbivanja u tom razdoblju. Dakle, istraživanje struktura usmjerava nas na proučavanje činioca toka i razvoja svih tih promjena. Zbog toga proučavanje sudjelovanja osnovnih skupina stanovništva u NOB-u i revoluciji, kao i u kontrarevoluciji, ima ključno značenje. Naime, društvene skupine koje sudjeluju u revoluciji mijenjaju sebe u njenom toku i stvaraju uvjete za mijenjanje drugih nakon njenog uspješnog završetka. Iz toga proizlazi da se promjene u strukturi stanovništva ostvaruju samo u odnosu i vezi s onim procesom koji se razvija na globalnoj razini društva, a koji vode, kontroliraju i privode kraju upravo sudionici toga procesa, te se ovdje izraz »u toku NOB-a i socijalističke revolucije« ne upotrebljava samo, kao što je to uobičajeno, u smislu vremenskog raspona.

Iz dosad navedenog izvodimo ovo: a) istraživanje struktura ograničeno je na područje današnje SRH; b) na razdoblje od 1941. do 1945. god.; c) na sudionike revolucije, odn. kontrarevolucije. Naravno, 1945. god. predstavlja samo vremensku granicu oružane revolucije, a ne njen kraj. Ali, nakon 1945. god. procesi se odvijaju ubrzanim tokom i mijenjanje struktura dobija novu kvalitetu, pa je ta granica ipak, bar za ovo istraživanje, opravdana. Nadalje, navođenje pojmova »NOB« i »socijalistička revolucija« pretpostavlja njihovo izjednačavanje, odn. u ovom istraživanju sadržano je shvaćanje o istovjetnosti NOB-a i socijalističke revolucije kao globalnih procesa, premda je, čini nam se, potrebno i djelomično razlikovanje oslobodilačkog, nacionalnog i revolucionarnog u Hrvatskoj (i Jugoslaviji), pošto na toj osnovi možemo, ako su to glavne karakteristike procesa i zbivanja u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) toga vremena, uočiti

i neke razlike među sudionicima tih procesa i zbivanja (zbog toga je, npr., potrebno napraviti i strukturu sudionika po godinama sudjelovanja i po političkoj pripadnosti). Vidljivo je, također, da naglasak stavljamo na strukturu sudionika, a ne na strukturu, odn. promjenu u strukturi cijeloga hrvatskog društva. To je i logično. Naime, kao što je naglašeno, upravo sudionici NOB-a i socijalističke revolucije, kao i sudionici »druge strane«, daju osnovni ton i pečat tome razdoblju, pa upravo oni izražavaju i pokreću najvažniju promjenu u strukturi društva, te je, unekoliko, promijenjena struktura društva rezultat njihovih struktura, tj. strukture sudionika određuju kasniju strukturu društva. Naravno, bilo bi zanimljivo, premda je to veoma komplicirano i gotovo neizvodljivo, utvrditi i strukturu ostalih, strukturu najmasovnije kategorije »nesudionika«, onih koji neprestano iščekuju rezultat događaja (u toj analizi bi se možda moglo ukazati na elemente klasno-političke nezrelosti hrvatskog (jugoslavenskog) društva), bilo da izražavaju prešutno odobravanje ili indiferentan odnos prema okupaciji, bilo da izražavaju solidarnost s pokretom otpora, da bi na kraju bili, u oba slučaja, na neki način »žrtve« razvoja događaja. Međutim, čini nam se da istraživanje ipak treba usmjeriti samo na sudionike događaja, razumijevajući pod sudionicima sve ljude toga vremena koji na bilo koji način sudjeluju u zbivanjima kao aktivni akteri (zbog toga, npr., ovo istraživanje ne obuhvaća i strukturu žrtava fašističkog terora i sl.). Naravno, za sada je vrlo teško reći na koji je način moguće obuhvatiti sve kategorije sudionika. Naime, očigledno je da najmanji problem predstavljaju sudionici koje možemo, uvjetno, nazvati »ljudi pod oružjem«, pošto su podaci o njima najpotpuniji i najpregledniji. Međutim, u svakom slučaju, potrebno će biti obraditi i sve ostale kategorije sudionika, nezavisno od teškoća i problema koje će biti potrebno savladati da bi se prikupili podaci o njima. Posebne teškoće javljaju se, također, i pri istraživanju strukture sudionika kontrarevolucije i strukture kvislinga, bez kojih je nemoguće pravilno shvaćanje procesa koji su za nas od najvećeg interesa, posebno zbog toga što one izražavaju, također, značenje nacionalnoga i klasnog u Hrvatskoj toga vremena, ali pod bitno različitim uglom, odn., još važnije, bez analize tih struktura nedovoljno bi bilo izraženo povijesno značenje sudjelovanja Hrvata, Srba i drugih narodnosti u revoluciji u Hrvatskoj, kao i značenje klasno-socijalne strukture i političke strukture sudionika revolucije. Možemo napomenuti da poseban problem predstavlja i obrada struktura onih sudionika iz Hrvatske koji sudjeluju u borbama izvan Hrvatske, odn. koji sudjeluju u borbama u Hrvatskoj a da iz nje nisu, premda je taj problem tehnički, te se relativno lako može riješiti posebnim tabelarnim prikazivanjem tih kategorija sudionika, a i kasnijim unošenjem u zbirne tabele, ukoliko se podaci uopće budu prikazivali tabelarno.

Međutim, ako smo istakli da za nas najveće značenje imaju klasna i nacionalna struktura sudionika, prvenstveno NOB-a i socijalističke revolucije, potrebno je onda i odrediti te strukture. Određivanje nacionalne strukture nije sporno, jer nije sporna definicija nacionalnog. Stoga je relativno jednostavno izvršiti analizu nacionalne strukture i dobiti statističku sliku te strukture. Međutim, koliko god ta slika bila značajna, ona nije cilj istraživanja i nedovoljna je ako se ne dovede u vezu s dominantnim političkim procesima toga vremena, u vezu s ključnim događajima koji nas zanimaju, jer nas ne zanima presjek strukture, već, upravo obr-

nuto, njen dinamizam. To, naravno, vrijedi ne samo za nacionalnu, nego i za socijalno-klasnu strukturu. Problem se, međutim, javlja u određivanju klasnog, odn. u definiranju klasa i slojeva hrvatskog društva prije i u vrijeme rata i revolucije. Taj se problem ne ogleda u nepostojanju dobrih i odgovarajućih definicija, već u potrebi da one budu slične ili, još bolje, jednake za cjelokupno razdoblje od prije rata do njegova završetka, jer, ako se ne bi prihvatile jedinstvene definicije, onda ne bi bile ni moguće usporedbe s predratnim stanjem, ne bi se mogla shvatiti važnost sudjelovanja određenih klasa i slojeva u NOB-u i revoluciji, ni vidjeti promijenjeni odnos klasne i socijalne strukture nakon pobjede socijalističke revolucije u Hrvatskoj (Jugoslaviji).

Model klasne strukture, kao što je poznato, određuje se u ovisnosti o specifičnoj empirijskoj situaciji, zbog postojanja određenih specifičnosti karakterističnih za svako konkretno društvo u određenom vremenu, pa tako i za Hrvatsku u vrijeme koje nas zanima. Taj model obuhvaća sve osnovne i neosnovne klase i slojeve, kao i grupiranja klasnog karaktera unutar svake pojedine klase. Iz toga proizlazi da klase i slojeve za hrvatsko društvo prije i za vrijeme rata i revolucije treba definirati onako kako će najbolje odgovarati stvarnoj društvenoj strukturi, odn. da Lenjinovu definiciju klasa (i slojeva), obogaćenu elementima klasne svijesti, treba prilagoditi hrvatskom društvu datog vremena. Osnovne klase i slojevi Hrvatske mogu se, po našem mišljenju, svesti, za to vrijeme, pod ove: radnička klasa, seljaštvo, radnici-obrtnici, inteligencija, srednji slojevi (prelazni) i buržoazija. Veće poteškoće nastaju tek kod definiranja, odn. analize neosnovnih klasa i slojeva, koje su posljedica »mješovitog« karaktera društvenih odnosa. Naime, neosnovne klase i slojeve, kao i diferencijacije unutar svake klase i sloja (grupiranja klasnog karaktera), teže je pratiti i empirijski utvrditi. Uz to, ta grupiranja i unutrašnja diferencijacija imaju značenje, u okvirima našeg interesa, samo za neke socijalno-klasne kategorije (npr. za radnike je bitna podjela na radnike-seljake i industrijske radnike; slično vrijedi i za podjelu inteligencije), a za druge nikakav ili neznatan (npr. diferencijacija seljaka vodi u ćorsokak), bar za procese i zbivanja u Hrvatskoj toga vremena. Ipak, potrebno je, ukoliko to pridonosi boljem razumijevanju problematike struktura sudionika, obraditi i te socijalno-klasne kategorije. Međutim, nezavisno od toga, važno je napomenuti da istraživanje te problematike mora početi od nepromjenljivosti oblika klasa i slojeva u revoluciji, pošto se u njoj ne vrše promjene u materijalnoj proizvodnji i ne javljaju klasna razlikovanja među sudionicima. Također treba uočiti da se, usprkos nemogućnosti potiskivanja klasnih antagonizama (bratoubilački rat itd.) i značenja klasnog u ratu i revoluciji, istodobno može uočiti i njegova inferiornost zbog dominacije nacionalnih antagonizama. Nadalje, politička i ekonomska moć građanske klase (srednjih slojeva i buržoazije) slama se, u osnovi, na platformi NOB-a, da bi se, tek kasnije, definitivno ukinula pobjedom socijalističke revolucije. Stoga se klasni obračun, što je specifičnost NOB-a i socijalističke revolucije u nas, manifestira u dilemi — za ili protiv okupatora. To, naravno, nimalo ne umanjuje značenje klasno-socijalnih, odn. revolucionarnih stimulansa u razbijanju nacionalističkih frontova, negaciji građanskog sukoba, itd., već samo upozorava na značaj zavisnosti klasnog (revolucionarnog) pokreta od postojeće nacionalne i međunarodne konstelacije.

Naime, ratni proces, kao borba raznih nacionalnih motiva i ciljeva, omogućava u početku akciju svih socijalno-političkih kategorija na platformi NOB-a (stoga u ovo istraživanje treba uključiti i razmatranje spontaniteta pokreta, utjecaja tradicije i sl.), odn. dovodi do formiranja neprijateljskih nacionalnih tabora. Tek kasnije, djelovanjem svjesnih činilaca, prvenstveno KPJ (KPH), razvija se integralno jugoslavenski (negacija građanskih sukoba) i internacionalni proces (antifašizam i jačanje klasno-socijalnih stimulansa) i javlja se diferencijacija klasno-političkog (revolucionarnog) karaktera (uzlazni trend revolucionarnih, odn. silazni trend nacionalnih stimulansa), što čini da naša revolucija, ipak, ima socijalni (socijalistički), iako specifični (negacija predratnih klasnih protivrječnosti negacijom okupatorsko-kvislinškog stanja), a ne samo politički karakter. Tek konkretno istraživanje problematike rata i revolucije u nas, dovedeno u vezu s nacionalnom i socijalnom strukturom sudionika revolucije i kontrarevolucije, dat će ispravan odgovor na pitanje o značenju nacionalnog (u svim taborima), oslobodilačkog, klasnog i revolucionarnog (socijalnog i internacionalnog) u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj od 1941. do 1945. godine. U svakom slučaju, potrebno je odmah napomenuti, ako ovo istraživanje može i treba da se zasnuje na marksističkom pristupu, na njegovim općim dijalektičko-historijskim principima bez kojih je nemoguće objašnjavanje globalnih društveno-ekonomskih kretanja, ono treba da izbjegne uproščavanje i doktrinarni pristup. Naime, treba tek utvrditi da li i koliko socijalno biće utječe na političko-ideološko opredjeljenje i je li to opredjeljenje najbitnije za problematiku koja nas ovdje zanima. Potrebna je, dakle, analiza društveno-ekonomskih pretpostavki borbe klasa u Hrvatskoj, ali uz ogradu da te pretpostavke određuju klasnu borbu tek u krajnjoj instanci i da se njihova konkretna manifestacija često javlja kao izraz »klasne zbrke«, što je, uglavnom, posljedica nerazvijenih uvjeta i klasno-političke nezrelosti društva u datom vremenu. Ako se, kao što je to već navedeno, klasna borba još poveže s dominantnim nacionalnim stimulansima, koji su posljedica istih stanja i procesa, postaje razumljivom ta »ograda«. Naime, revolucionarno teško može biti, u nerazvijenim uvjetima, pod dominacijom nacionalnog, pod osnovnim početnim motivom oslobodilačkog itd., idejno-politička dominantna, pa je ono, u početku, prisutno više statistički, kao većina seljaštva i radništva u pokretu, premda kasnije klasno i revolucionarno, kad revolucionarne snage (manjina objektivne većine), predvođene KPJ (KPH), izlaze iz političke inferiornosti, u cjelini postaju osnovni činilac procesa i zbivanja u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) 1941—1945. godine.

Iz navedenog proizlaze, upravo se nameću, dva problema. Prvo, analiza nacionalnog, socijalnog i revolucionarnog u ratu i revoluciji u Hrvatskoj pretpostavlja analizu istih fenomena u predratnom hrvatskom društvu. Kako ta analiza prelazi okvire ovog proučavanja smatramo da nam već poznate globalne statističke slike i druga proučavanja predratne Hrvatske daju dovoljno materijala i podataka o osnovnim socijalnim grupama, nacionalnom sastavu i sl. za to razdoblje, premda, treba napomenuti, te slike (i proučavanja) nisu dovoljno dovedene u vezu s predratnim političkim procesima u Hrvatskoj. Tek s pomoću te veze statistička slika može postati osnova za praćenje društvene dinamike ratnog i revolucionarnog procesa u Hrvatskoj. Naime, predratne ten-

dencije, odn. odstupanja od njih, postaju na taj način razumljive, a time i neophodne za ovo istraživanje. Drugo, kako se društvena cjelina ne može svesti samo na društvenu strukturu (pogotovo ne samo na klasnu i nacionalnu), potrebno je obratiti pažnju i na pokretačke snage društvenog razvoja, odn. na revolucionarnu klasu koja te snage uspostavlja u cjelini. Pošto, na temelju dosad navedenog, kao i na temelju dosadašnjih istraživanja, ne možemo samo jednu određenu klasu navesti ili prepoznati kao »revolucionarnu«, smatramo ispravnim tvrdnju da ulogu revolucionarne klase, u našim uvjetima, preuzima jedna politička organizacija — KPJ (KPH). Naime, u odnosu nacionalnoga i klasnog, oslobodilačkog i internacionalnog, kao i zbog nerazvijenih uvjeta i sl., nije moguće jednoj klasi dati odlučujuće značenje, posebno ne ako bi se ona suprotstavljala drugim klasama (npr. radništvo seljaštvu ili inteligencija radništvu). Stoga izdvajamo političku organizaciju revolucionarnih klasa, jer KPJ (KPH) okuplja i predstavlja upravo sve revolucionarne klase i slojeve toga vremena u Hrvatskoj, što je preduvjet socijalističke revolucije, a, u isto vrijeme, predstavlja i nacionalne i oslobodilačke snage Hrvatske (i Jugoslavije), odn. javlja se kao glavni činitelj borbe protiv nacionalizma (u svojim i izvan svojih redova) i okupatorsko-kvislinškog stanja, što je preduvjet NOB-a. Zbog toga je, u okviru istraživanja struktura sudionika, potrebno izvršiti i analizu nacionalne i socijalne strukture KPH, kao i drugih političkih pokreta, partija i struja.

Naravno, jednako potrebne, iako manje važne, bile bi i analize spolne i starosne strukture, strukture po školskoj kvalifikaciji i sl., pa bi u istraživanju struktura i tim obilježjima sudionika trebalo pokloniti određenu pažnju, posebno zbog toga što bi se takvim strukturama, premda indirektno, potvrdili i dobili neki pokazatelji bitni za razumijevanje osnovnih struktura sudionika, kao i za objašnjenje značenja pojedinih stimulansa za priključenje pojedinih kategorija stanovništva NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj. Slično značenje, ako ne i veće, imalo bi istraživanje socio-psiholoških karakteristika (analiza motiva, npr., dala bi pravu sliku socijalne atmosfere), utjecaja tradicije, morala, mentaliteta i sl. na opredjeljivanje sudionika za revoluciju ili za kontra-revoluciju. Za područje SRH veliku vrijednost imalo bi i istraživanje struktura sudionika razvrstanih po regijama. Svi dosadašnji podaci i rezultati istraživanja govore, naime, o značajnim razlikama u nacionalnom, socijalnom, brojnom i političkom sastavu sudionika po regijama, a iz tih razlika, nesumnjivo, proizlazile su značajne posljedice koje su utjecale na tok i karakter NOB-a i revolucije, kako u svakoj od tih regija, tako i u Hrvatskoj u cjelini. Posebno zanimljivu regiju predstavlja, naravno, Istra, kojoj bi, možda, trebalo posvetiti posebno istraživanje, pošto je ona, kao što je poznato, tek razvojem nacionalno-oslobodilačkog i revolucionarnog procesa u toku rata sjedinjena s ostalim dijelovima SRH.

Okviri i mogući problemi istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj mogu, naravno, biti mnogo šire postavljeni. Međutim, nezavisno od toga, već i ti navedeni okviri i problemi nesumnjivo ukazuju na to da ovo istraživanje ne može biti zasnovano samo na historiografskim metodama. Očigledno je, naime, da bi ono

trebalo biti interdisciplinarno, tj. da je povezanost historije s drugim društvenim naukama, posebno sa sociologijom, u ovom istraživanju neophodna, naročito iz ovih razloga: a) obje nauke istražuju klasno-socijalne i druge strukture (dati socijalni kompleks) izučavanjem konkretnog društva (npr., Hrvatske 1941—1945. god.); b) kako izbor problema određuje izbor metoda istraživanja očito je da metode moraju biti kombinacija historijskih i socioloških metoda; c) kako ovo istraživanje, zbog prvenstvenog zasnivanja na radu na izvorima, u suštini ostaje historiografsko, logično je da će ta kombinacija historijskih s metodama drugih društvenih nauka (socioloških, statističkih itd.) biti, što je moguće više, ostvarena na način koji polazi od analize realnih tokova povijesnih procesa, odn. da će, nezavisno od upotrebe pojedine metode, svi pokazatelji biti dovedeni u vezu s realnim i konkretnim povijesnim zbivanjima u Hrvatskoj toga vremena. Kao što je već navedeno, interdisciplinarna suradnja takve vrste najbolje je teorijsko-metodološki riješena u okviru marksističke društvene nauke. Zbog toga možemo reći da marksizam objedinjava jednu historiju i jednu sociologiju na način koji najbolje odgovara istraživanju naslovljene problematike. Uostalom, nezavisno od te problematike, historijski materijalizam, kao opća teorija društvenog razvoja, predstavlja teorijsko-metodološku osnovu cjelokupne historijske spoznaje, te je, ne samo zbog toga, historija nezamisliva bez teorijske, a sociologija bez povijesne podloge.

Ako kažemo da istraživanje ipak treba zasnivati, u cjelini, na radu na izvorima, na objašnjavanju a ne na opisivanju pojava, dolazanju do zaključaka na osnovi analize, kronološkom izlaganju u mjeri maksimalnih mogućnosti itd., što sve zajedno predstavlja suštinu historijskog pristupa, onda pri tom ne dajemo i najveće značenje historiografskim metodama, već samo ukazujemo na to da se iz postojećih izvora, čini se, ipak mogu dobiti najosnovniji, bar prvi, pokazatelji o strukturama koje nas zanimaju. Međutim, postojeći izvori (arhivski materijal, sjećanja i izjave sudionika, sudski spisi, neprijateljski izvori, popisi u vrijeme i nakon rata, naročito SUBNOR-ovi, materijali današnjih državnih organa i društveno-političkih i drugih zajednica o borcima, žrtvama, djeci boraca isl., rezultati dosadašnjih istraživanja, naročito vojne komponente rata i revolucije, dosadašnja literatura itd.) omogućavaju samo globalno praćenje procesa i zbivanja i daju samo osnovne mogućnosti za određivanje pravca i načina istraživanja, kao što i pružaju, djelomično, mogućnost izrade globalnih spiskova sudionika, koji bi sadržavali i podatke o njihovom socijalnom, nacionalnom i dr. sastavu, a mogli bi poslužiti i za određivanje osnovnih pokazatelja za socio-psihološka istraživanja sudionika, itd. Očigledno je da to nije dovoljno. Spomenimo još da je izvorni materijal naše najnovije prošlosti veoma obiman, gotovo nepregledan, a da nije, bar ne doslovno, takvog karaktera da bi se iz njega mogla direktno »čitati« socijalno-klasna, nacionalna i druge strukture sudionika NOB-a i revolucije. Iz svega toga proizlazi, čak i ako zanemarimo potrebu upotrebe različitih metoda u obradi toga izvornog materijala, zahtjev za primjenom metoda »različitih« društvenih nauka u istraživanju te problematike. Naravno, ukoliko ta primjena različitih metoda društvenih nauka mora biti ostvarena na način koji bi, što je moguće više, izbjegao uvođenje u historiografska istraživanja načela koja su strana suštini historiografskog pristupa, utoliko bi upotreba tih metoda, odn.

postignuta interdisciplinarna suradnja, morala biti ostvarena samo u kombinaciji metoda drugih društvenih nauka s historiografskim i samo u kombinaciji tih metoda i postupaka s postojećim izvorima.

Čini nam se nužnim da ovdje navedemo neke od tih metoda i postupaka koji bi bili (ili se tako čine) pogodni za obradu problematike struktura sudionika. Usprkos svim mogućim prigovorima o opravdanosti primjene tih metoda i postupaka, u historiografskim istraživanjima mogu biti vrlo korisne ove metode i postupci: a) indirektna svjedočanstva i razgovori (za određivanje karakterističnih modela struktura, i za pravljenje spiskova sudionika, ukoliko izvori i drugi podaci to onemogućavaju); b) anketa i anketni intervju (nakon dobivanja nekih egzaktnih podataka na temelju arhivske, memoarske i druge građe, podaci se mogu nadopuniti anketom, odn. anketnim intervjuom koji ne bi protivurječio »atmosferi« što je arhivska i druga građa u sebi sadrži, a koji je naročito pogodan za upotrebu jer su mnogi sudionici, iz razdoblja i područja koja su u krugu našeg interesa, još uvijek živi; posebno je korisna upotreba te metode za neka područja ili razdoblja o kojima ne postoje nikakvi ili malobrojni podaci; slična korist bila bi postignuta i kod eventualnih socio-psiholoških istraživanja te problematike, posebno što u izvorima ne nalazimo podatke upotrebljive za tu vrstu istraživanja); c) posmatranje (sociološki pristup se u osnovi ne razlikuje od pristupa drugih društvenih nauka, posebno kada je utemeljen makrsistički, a i sociološka metoda nije u svim svojim oblicima »suprotstavljena« historijskoj — npr. posredno posmatranje); d) metoda uzorka (korisna za istraživanje odnosa klasnog i nacionalnog na mikro-nivoima, npr. za političke partije, pokrete i struje prije rata, zbog teškoća pri obradi strukture članstva, koja je uvijek zanemarena u odnosu na strukturu vodstva); e) tipski uzorak ili obrada »ključnih« događaja i problema i reprezentativni primjeri i tipične sredine (također korisno za analizu struktura partijskih masa, za obradu tematskih jedinica i specifičnih pojava, prvenstveno kao put savladavanja obimne građe, ali i za izradu karakterističnih modela struktura; premda te metode i postupci mogu biti korisni u nekim posebnim proučavanjima struktura sudionika, npr. partizanskih odreda određenog kraja, oni ipak nisu preporučljivi za proučavanja fenomena na cijelom području SRH, posebno zbog specifičnosti i razlika po regijama); f) statističke metode (rezultati proučavanja struktura sudionika, prije no što će biti prerađeni u obliku sintetičkih kvalitativnih pokazatelja, morali bi biti prezentirani statistički, odn. bili bi kvantificirani); itd. Naravno, sve te metode i postupci, kao i niz drugih koje nismo posebno naveli, mogu se upotrijebiti ne samo za proučavanje socijalno-klasnih, nacionalnih i drugih struktura sudionika, već i za istraživanje socio-psiholoških karakteristika i obilježja sudionika, za ustanovljavanje odnosa između tradicionalizma i ideologizma i za mnoga druga proučavanja u vezi s problemima rata i revolucije. Ovdje nam se čini, još jednom, važnim napomenuti da to istraživanje, nezavisno od upotrebe jedne ili više metoda, mora biti povezano s centralnim događajima, odn. periodima rata i revolucije, jer će se samo tako moći uočiti trend pada ili uspona neke tendencije ili politike i značenje odnosa i povezanosti klasnog, nacionalnog, oslobodilačkog i revolucionarnog u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj.

Dakle, ako možemo zaključiti da interdisciplinarna suradnja, zbog obilja dokumentacionog materijala, kompleksne problematike i, što je najvažnije, integralnog pristupa problemima u okviru marksističke društvene nauke, ne predstavlja sporno pitanje, bar za to proučavanje, čini nam se potrebnim napomenuti da, također iz istih razloga, sporno pitanje ne može da predstavlja ni timski rad, odn. rad racionalno postavljenih ekipa. Problem postoji samo u realnim mogućnostima interdisciplinarne suradnje i timskom radu u našim uvjetima.

Zbog tih razloga, a u želji da ovaj tekst ne bude samo jedan u nizu apela o potrebi istraživanja struktura sudionika rata i revolucije u nas, odn. o potrebi sociološkog pristupa toj problematici i obogaćivanja i osuvremenjivanja historiografije, posebno one koja proučava povijest radničkog i komunističkog pokreta, KP i socijalističke revolucije, potrebno je to istraživanje unekoliko ograničiti, ali samo tako da se uvidi da ono može biti izvršeno samo postupno, u fazama, koje bi tek objedinjene predstavljale cjelinu, odn. da istraživanje svih struktura i obilježja sudionika za cijelu Hrvatsku od 1941. do 1945. god. može biti »završeno«, u okviru uvjeta i mogućnosti hrvatske historiografije, gdje tu problematiku istražuje jedan ili nekolicina istraživača, tek ako se ono vrši postupno i razdijeli vremenski ili prostorno. U tom slučaju, a s obzirom na izraženu dilemu o vremenskom ili prostornom dijeljenju problematike, čini nam se najpogodnijim da se obrada struktura sudionika započne s godinom 1941, i to za cijelu Hrvatsku. Razlozi za takav pristup proizlaze iz karaktera izvorne građe; a) o sudionicima iz 1941. god. postoje značajniji podaci (u arhivskim materijalima i poslijeratnim podacima), a što je još važnije, oni su na neki način izdvojeni u građi kao posebna grupacija, i uz to, same sudionike moguće je precizno, ili najpreciznije, definirati samo za 1941. god., jer u kasnijim godinama, zbog specifičnog karaktera NOB-a i revolucije u Hrvatskoj, terora okupatora i kvisinga, kapitulacije jednog od okupatora, velikih oslobođenih područja i sl., pod »sudionicima« bi nerijetko trebalo obuhvatiti i one grupacije koje sa sudionicima iz 1941. god. ne mogu biti izjednačene, bar ne u ovom radu; b) Hrvatska se istražuje u 1941. god. u cjelini, a ne po regijama za cijelo razdoblje od 1941. do 1945. god., što bi možda bilo interesantnije, također zbog karaktera izvorne i druge građe, jer ona nije razvrstana po regijama, te bi za istraživanje jedne regije trebalo savladati iste poteškoće i utrošiti isto vrijeme kao da se istražuje struktura sudionika za cijelu Hrvatsku od 1941. do 1945. godine. Isti pristup bio bi zadržan i u slučaju obrade samo jedne socijalne kategorije sudionika (npr. seljaštva), ukoliko bi se pokazalo nemogućim istraživanje svih klasa i slojeva koji sudjeluju u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj. Samo po sebi je razumljivo da bi rezultati toga istraživanja, u kasnijim fazama rada, a u vezi s naporima za obradu te problematike u drugim republikama Jugoslavije, omogućili komparativna istraživanja problematike struktura sudionika revolucije za cijelu Jugoslaviju, naravno, ukoliko bi bili zasnovani na jedinstvenim teorijsko-metodološkim načelima i, u najmanju ruku, istim definicijama klasa, slojeva i sudionika.

DODATAK

Tabela 1.

SOCIJALNI SASTAV ŽIVIH SUDIONIKA NOP-a U JUGOSLAVIJI
PREMA POPISU SUBNOR-a 1960. GOD.

Socijalni sastav	Broj živih sudionika	% od 907.949	% kategorije stanovništva
Seljaka	554.570	ili 61,1	ili oko 4,9
Radnika	279.806	ili 30,8	ili oko 9,8
Službenika i vojnih osoba	54.295	ili 6,0	ili oko 5,4
Ostali (obrtnici, trgovci i bez određenog zanimanja)	19.278	ili 2,1	ili oko 1,6

Navedeno po Elaboratu..., Centar za znanstvenu dokumentaciju IHRPH, Zagreb.

Tabela 2.

SOCIJALNI SASTAV ČLANOVA KPJ — SKJ

Godina	Ukupno članstvo		Radnici		Službenici	
	broj	indeks	broj	indeks	broj	indeks
1946.	258.303	100	71.177	100	26.690	100
1948.	482.938	187	145.226	204	65.665	246
1950.	607.443	235	189.412	266	115.318	432
1952.	772.920	299	249.110	350	146.035	547
1967.	1013.500	392	331.961	466	389.729	1.460

Godina	Poljoprivrednici		Ostali	
	broj	indeks	broj	indeks
1946.	130.157	100	30.279	100
1948.	231.032	178	41.015	135
1950.	263.474	202	39.239	130
1952.	330.454	254	47.323	156
1967.	75.270	58	283.029	935

Izvori: *Socijalna struktura SKJ i pravci njegovog razvoja*, analiza CK SKJ, Beograd, januar 1968.; Zvonko Štaubringer, »Stari li SK«, *Vjesnik*, 20. i 27. VI 1968.; *Promene u broju i strukturi članstva SKJ sa posebnim osvrtom na prijem neposrednih proizvođača i omladine*, materijal Komisije za razvitak, organizovanje i metod rada CK SKJ, Beograd 1966. Navedeno po S. Šuvar, n. dj., 42.

Tabela 3.

SUDIONICI NOR-a SRH PREMA SPOLU I GODINI STUPANJA U NOR
(UKUPNO)

Godine	Spol	Broj popisanih sudionika NOR-a 1941—1945. g. ukupno	Sudionici NOR-a 1941—1945. s utvrđenim posebnim stažom		Sudionici NOR-a 1941—1945. s neutvrđenim posebnim stažom		
			u dvostrukom trajanju	u jednostrukom trajanju	podnijeli zahtjev za priznavanje dvostrukog staža	nisu do sada podnosili zahtjev	
						imaju dokumente	nemaju dokumente
Ukupno	svoga	228.474	149.963	11.244	15.187	28.982	23.098
	muški	184.814	—	—	—	—	—
	žene	43.660	—	—	—	—	—
Nosioci »Partizanske spomenice 1941«	svoga	6.027	—	—	—	—	—
	žene	722	—	—	—	—	—
1941.	svoga	14.585	—	—	—	—	—
	žene	4.158	—	—	—	—	—
1942.	svoga	47.811	—	—	—	—	—
	žene	14.732	—	—	—	—	—
do 9. IX 1943.	svoga	63.988	—	—	—	—	—
	žene	13.564	—	—	—	—	—
iza 9. IX 1943.	svoga	16.200	—	—	—	—	—
	žene	2.590	—	—	—	—	—
do 1. VII 1944.	svoga	18.592	—	—	—	—	—
	žene	1.793	—	—	—	—	—
iza 1. VII 1944.	svoga	39.383	—	—	—	—	—
	žene	1.911	—	—	—	—	—
1945.	svoga	9.445	—	—	—	—	—
	žene	210	—	—	—	—	—
Nepoznato	svoga	1.199	—	—	—	—	—
	žene	462	—	—	—	—	—
Priznat jednostruki staž	svoga	11.244	—	—	—	—	—
	žene	3.468	—	—	—	—	—

Navedeno po Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941—45. prema stanju na dan 16. III 1972. g., 1.

Tabela 4.

SUDIONICI NOR-a SRH PREMA REPUBLICI — POKRAJINI ROĐENJA
I ODLASKA U NOR (UKUPNO)

Godine	Spol	Broj popisanih sudionika NOR-a 1941—1945. g. ukupno	Sudionici NOR-a 1941—1945. s utvrđenim posebnim stažom		Sudionici NOR-a 1941—1945. s neutvr- đenim posebnim stažom		
			u dvostrukom trajanju	u jednostrukom trajanju	podnijeli zahtjev za priznavanje dvostrukog staža	nisu do sada podnosili zahtjev	
						imaju dokumente	nemaju dokumente
Ukupno		228.474	149.963	11.244	15.187	28.982	23.098
BiH		6.125	—	—	—	—	—
Crna Gora		1.349	—	—	—	—	—
Hrvatska		213.251	—	—	—	—	—
Makedonija		392	—	—	—	—	—
Slovenija		2.313	—	—	—	—	—
Srbija (uže područje)		2.110	—	—	—	—	—
AP Vojvodina		1.170	—	—	—	—	—
AP Kosovo		137	—	—	—	—	—
Inozemstvo		1.535	—	—	—	—	—
Nepoznato		92	—	—	—	—	—
Republika-pokrajina odlaska u NOR							
BiH		5.780	—	—	—	—	—
Crna Gora		1.202	—	—	—	—	—
Hrvatska		212.049	—	—	—	—	—
Makedonija		347	—	—	—	—	—
Slovenija		1.537	—	—	—	—	—
Srbija (uže područje)		3.927	—	—	—	—	—
AP Vojvodina		1.577	—	—	—	—	—
AP Kosovo		160	—	—	—	—	—
Inozemstvo		1.072	—	—	—	—	—
Nepoznato		823	—	—	—	—	—

Navedeno po Rezultati popisa... 1972. g., 4.

Tabela 5.

SUDIONICI NOR-a SRH PREMA SPOLU I NARODNOSTI (UKUPNO)

Godine	Spol	Broj popisanih sudionika NOR-a 1941—1945. g. ukupno	Sudionici NOR-a 1941—1945. s utvrđenim posebnim stažom			Sudionici NOR-a 1941—1945. s neutvrđenim posebnim stažom	
			u dvostrukom trajanju	u jednostrukom trajanju	podnijeli zahtjev za priznavanje dvostrukog staža	nisu do sada podnosili zahtjev	
						imaju dokumente	nemaju dokumente
Ukupno	svega	228.474	—	—	—	—	—
	žene	43.660	—	—	—	—	—
Crnogorci	svega	940	—	—	—	—	—
	žene	185	—	—	—	—	—
Hrvati	svega	140.124	—	—	—	—	—
	žene	22.768	—	—	—	—	—
Makedonci	svega	351	—	—	—	—	—
	žene	50	—	—	—	—	—
Muslimani u smislu narodnosti	svega	287	—	—	—	—	—
	žene	27	—	—	—	—	—
Slovinci	svega	2.226	—	—	—	—	—
	žene	721	—	—	—	—	—
Srbi	svega	63.710	—	—	—	—	—
	žene	15.089	—	—	—	—	—
Jugoslaveni nacionalno neopredijeljeni	svega	15.213	—	—	—	—	—
	žene	4.184	—	—	—	—	—
Nisu se izjasnili	svega	350	—	—	—	—	—
	žene	77	—	—	—	—	—
Rusi	svega	338	—	—	—	—	—
	žene	35	—	—	—	—	—
Česi	svega	1.518	—	—	—	—	—
	žene	109	—	—	—	—	—
Talijani	svega	689	—	—	—	—	—
	žene	77	—	—	—	—	—
Mađari	svega	936	—	—	—	—	—
	žene	55	—	—	—	—	—
Slovaci	svega	210	—	—	—	—	—
	žene	18	—	—	—	—	—
Ostali	svega	448	—	—	—	—	—
	žene	90	—	—	—	—	—
Nepoznato	svega	1.094	—	—	—	—	—
	žene	211	—	—	—	—	—

Navedeno po Rezultati popisa ... 1972. g., 5.

SUMMARY

The fact is that studying of class and social and other structures, the structure of the participants in NLW and social revolution accordingly, has un-deservingly not been taken proper care of in our contemporaneous historiography, not even in the historiography of the worker movement though, of course, it is universally known that the development of the worker movement had always been closely dependant on the structure of society, as well as that without a complete knowledge of that structure the history of the worker movement in our country cannot be grasped entirely nor explained nor even scientifically researched. With exception of some research results of lesser importance, the interest for this problem field has only appeared through some lonely outcries for the need of such studies; it has been limited to them because the problem has never been approached through a larger scale research work — so much so that it has not been spotted clearly, though perhaps some had touched the problem verbally at least, that those studies surpass the limits and capabilities of classical historiography, i.e. traditional or classical historical methods, and thus require other methods as well, firstly the social ones. If a method, as a means of research applied to one field of science or many of them, grows one with the theoretical ideas of that field of science, and if owing to that too the choice of the problem is to decide on a choice of a method, then it is understandable that when studying the class, social and other structures of the participants of NLW and revolution in Croatia, the combination of sociological and historical methods should be used; what justifies the use of such methods is the fact that the very essence of every definite given social complex (in this case class and social structure) is discovered by history and other social sciences, sociology first among them as it is studying a very specific society (in this case Croatia from 1941 to 1945).

We are of opinion that the marxist social science unites in itself history and sociology in a way that corresponds exactly to researching of the problems of the above mentioned field and therefore, for us, it has gained the rightful scale of importance. Anyhow it is quite impossible to avoid relationship between history and sociology, as a historical synthesis is not possible without theory and social analysis, un-imaginable without historical basis.

In contemporaneous Yugoslav historiography there is a universally accepted statement that complex occurrences in society cannot be studied from a point of view of one science only even less of one of its more restricted branches. On account of that statement the majority of Yugoslav historians is trying their best to change the character of our contemporaneous historiography, to overcome the still remaining ideology in methodological procedures — the so-called traditional historical method — and for the application of methods of other social sciences in research work on newer historical processes. However, in spite of such efforts, in our country this approach is still in its beginners' stage while very present are differences in some theoretical and methodological questions on such an approach (such questions appear in connection with historical sources, team work, i.e. interdisciplinary cooperation, forming of a qualified staff for the research on problems we are talking about now, with applying of some, particularly quantitative, methods and procedures of other sciences in the historiography research — such as questionnaires, statistical data and examining etc., with the use of typical samples and representative examples, etc.). Nevertheless, the Yugoslav after-war historiography has offered a number of solutions and has studied a number of problems to be of use in the research work on social and other structures of the participants of our war and revolution (among them the problems of NLW and socialist revolution, those of classes separately taken, as well as of social strata in the revolution, of CPY as the bearer of the revolution, of counter-revolution, of psychological dimensions of occurrences and of the role of tradition as a factor in the events of NLW etc.). However, these theoretical and methodological reflections and a number of other questions of less great importance represent the least of hypothesis of one possible approach to the researching of the problems the article deals with. Taking a critical view on the whole of this literature, it seems possible to conclude that: the interest for a larger-scale approach to the studying of the new Yugoslav history is really existent in the Yugoslav historiography literature, but that the interest, with respective exceptions, is not followed by corresponding results; this being particularly true for the research on class and social and other structures, with the stress to be laid on the period of NLW and socialist revolution.

In Yugoslav historiography the research on structures of the participants does not virtually exist as a definite systematical work. The researching was in a way more present when it was the question of SAPNLW. But that again does not imply that in the bounds of Yugoslav historiography there had been no attempt to study those problems, though it should be pointed out that the attempts were either not completely orientated to those problems only, or they were encompassing only some of their aspects or even some of their fields, or they were dealing with time-restricted excerpts of war and revolution in Yugoslavia; here also rather lacking was the approach to the problems from the point of view of interdisciplinary cooperation of sociology and history. The greater possibilities of team-work were not used nor were there attempts to apply a number of other activities necessary for deductions on these problems. Apart from all that, one of the essential questions of the research had not been resolved — the question of defining the participants. It was gradually becoming clear that, in the bounds of Yugoslav historiography, a more serious scientific studying of the structure of the participants was the only possible way.

Only recently, in the Yugoslav historiography, the strong stress has been laid on the need to study the problems, especially as it is believed that today such research is not only much needed and necessary but possible as well. The research of structures should be limited to: the area of SRC, the period from 1941 to 1945, the participants of the revolution and perhaps counter-revolution too. The greatest importance in this complex should be attributed to class and national structure of the participants, particularly as through such definite research on the problems of our war and revolution, combined with that on the structures of participants of revolution and counter-revolution, there could be reached the right answer about the importance of all that meant national (on all the fields), liberating, class and revolutionary (social and international) in NLW and socialist revolution in Croatia from 1941 to 1945. It seems logical that the analysis of the national, social and revolutionary facts in the war and revolution in Croatia implies the analysis of those phenomena in the pre-war Croatian society and that it requires defining of that driving force of social development, i.e. revolutionary class, the basis of the entire force, the role of which, in our conditions, is taken by the political organization — CPY (CPC). The limits and problems of the research on structure of the participants inevitably point to the need of interdisciplinary approach to studying of the problem. That is why it is necessary, in such research work, to apply, with the historical methods (work on sources etc.), some other methods and procedures of other social sciences (such as indirect witnessing, talks, questionnaires, interviews, studying, methods of sample, typical examples, study of »key« occurrences, problems and representative examples and typical »milieu«, statistical methods etc.). It is quite understandable that such and approach could be achieved only through team-work, i.e. by work of rationally distributed groups of scientists. As the real possibilities of interdisciplinary cooperation and team-work under our conditions of work are very difficult, the research should be in a way restricted, but so far and so much until it is generally accepted that the work should be done gradually, in stages (the best seems the year division, but social-categories-of-participants one can be advisable too). It can be logically concluded that in later stages the results of the research, coupled with the results of comparative attempts of such research in other republics of Yugoslavia, could offer a possibility for comparative research on the problem of participants for the whole territory of Yugoslavia — this, of course, would be possible only if the research work should be based on unique theoretical and methodological principles, and, at least, the equal definitions of classes and strata as well as participants.